

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА В ПОГЛЯДАХ ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Марек Мацеєвські

Після здобуття Польщею в кінці 1918 р. незалежності, її влада зіткнулася з важливою проблемою визначення місця і ролі Речі Посполитої в Європі та налагодження стосунків із сусідніми державами. Проблема формулювання цілей польської зовнішньої політики і реалізації цих концепцій виявилася не менш важливою від упорядкування після багатьох років окупації складних внутрішніх справ: устроєвих, правових, соціальних і культурних. Завершення Першої світової війни привело до істотних змін на політичній мапі нашого континенту в порівнянні з періодом до її вибуху. Як відомо, розпалися європейські потуги - імперії Габсбургів, Гогенцоллернів і Романових - і на руїнах цих імперій повстали нові держави, в тому числі Польща. Деякі європейські країни, огорнені політичною та економічною кризою, потрапили у вир революції, яка вибухла в 1917-1919 роках. У результаті цих змін повстали нові, досі невідомі в світі політичні явища, тобто комунізм і фашизм, які вже в двадцятих роках XX століття стали двома проявами тоталітаризму, котрий ознаменував майже цілий період цього бурхливого століття. Все це не могло не вплинути на зовнішню політику відродженої Речі Посполитої¹. З огляду на географічне розташування, новій Польщі довелося з кінця 1918 р. безпосередньо межувати з двома зі своїх донедавніх загарбників - з Німеччиною і Росією (Радянською). Вже на початку свого існування Річ Посполита була змушена розпочати з цією другою державою руйнівну війну, для того щоб зберегти незалежність. Що стосується Німеччини, то хоча між ними і не було війни, проте стосунки з Рейхом залишалися напруженими, постійно загрожуючи вибухом військового конфлікту, зокрема, в результаті розвитку в цій країні націоналістичних тенденцій і прагнення помсти, які були скеровані проти положень Версальського договору 1919 р. І більшовицькою Росією, і республіканською Німеччиною Польща сприймалася як нестійкий і небажаний твір післявоєнного міжнародного порядку, який повинен - як очікувалося в цих країнах - швидко зникнути з карти Європи. З різних причин ненайкращими були також стосунки Другої Речі Посполитої з Чехословаччиною, а особливо з Литвою. Добрі відносини тодішня Польща здолала налагодити, загалом, лишень з одним своїм сусідом - Румунією, а також із Угорщиною і деякими балтійськими країнами та з західними державами, головним чином Францією і Великобританією. Останні дві країни (особливо Франція) розглядалися в якості стратегічних партнерів і союзників Речі Посполитої. Варто пригадати, що польський уряд швидше скептично відносився до діяльності Ліги Націй та різних планів з роззброєння. Представлене розташування і ситуація Польщі на міжнародній арені призвели до вироблення владами Речі Посполитої майже відразу після здобуття незалежності

¹ У науковій літературі можна зустрітися з поглядом, що в міжвоєнній Польщі - в основному в колах правлячої декілька років санації - не було розроблено чіткої і тривалої зовнішньополітичної доктрини тільки не завжди цільної концепції цієї політики, які змінювалися в часі і не були послідовно реалізовані. Такий підхід, здається, заперечують результати найновіших наукових досліджень, особливо В. Палюха, представлені ним у монографії *Mysl polityczna obozu pilsudczywskiego 1926-1939*, Lublin 2005, с. 567 і н.

теорії двох ворогів країни - Німеччини і Росії¹. З цього геополітично обґрунтованого положення виходили в своїх поглядах на Польщу вже в кінці другої декади ХХ ст. Тимчасовий Голова Держави Юзеф Пілсудський і його прихильники. Слід додати, що воно проявлялося - хоча і з різною інтенсивністю і в більшій мірі в стосунку до Радянського Союзу - в польській зовнішній політиці в принципі протягом цілого міжвоєнного періоду. У зв'язку з цим, метою було не допустити до збільшення потужності як Німеччини, так СРСР, особливо до укладення між двома державами політичного і військового співробітництва. Не без причини в можливій співпраці Рейху і Радянського Союзу польська влада вбачала особливу загрозу для незалежності, територіальної цілісності і безпеки Речі Посполитої.

Прагнення забезпечити Польщі безпеку в аспекті зовнішньому (від двох ворожих сусідів) і внутрішньому (від кресових меншин) лягло в основу прийнятих невдовзі після закінчення Першої світової війни пілсудчиками концепцій в сфері територіальної перебудови Центрально-Східної Європи. Розвинені, особливо в 1919-1920 роках положення в цій області прийняли форму федераційних ідей регіонального характеру, які мали надати цій частині континенту понадетнічну і коопераційну структуру. Вищезгадані концепції сягали своїм корінням до деяких поглядів Пілсудського іще з перелому ХІХ-ХХ ст., заснованих на переконанні в необхідності знищення російської імперії і створення на її руїнах невеликих держав². Цьому переконанню він залишився вірний майже до кінця свого життя. Коли він помирав у 1935 р. то напевно мусив собі усвідомити, що бажання фундаментально ослабити Росію, якою тоді керував диктатор Йосип Сталін і яка ставала сильнішою у військовому і економічному плані, виявилось всього лишень простою фантазією, так само як намагання ослабити її в період нацистської Німеччини. Повертаючись, однак, до перерваної теми щодо федеративної ідеї: розроблені після Першої світової війни Пілсудським і його прибічниками з бельведерського табору так звані східні плани набули - це варто підкреслити - першими польськими ідеями, що стосувалися Центральної Європи. Вже в ХІХ ст. концепції створення федерації в цій частині континенту, яка мала перед усім мати слов'янський характер, промували (іноді поєднуючи плани в цій галузі з ідеями загальноєвропейської спільноти) деякі тодішні польські інтелектуали і політики: Адам Чарторискі, Кароль Ліберт, Адам Міцкевич і Едвін Гордашевські³. Крім того

¹ Ibidem, с. 613 і н. Поп. також: L. Piątkowski, Rosja w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego do 1921 roku, „Res Historica”, з. 8, 1999, с. 44 і н.; M. Stolarska, Rosja a niepodległość Polski w publicystyce piłsudczyków lat 1917-1922 (w:) *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I i II wojny światowej*, pod red. M. Tanty'ego, Warszawa 1990, с. 238 і н.; T. Serwatka, Józef Piłsudski a Niemcy, Wrocław 1997, с. 12 і н.; J. Faryś, Niemcy w polskiej myśli politycznej 1918-1939 (w:) *U źródeł polskiej nowoczesnej myśli politycznej w XIX i XX wieku*, під ред. M. Baumgarta i J. Jekiela, Szczecin 1996, с. 209 і н.

² J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, т. II, Warszawa 1937, с. 253. Поп. W. Suleja, Józef Piłsudski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, с. 21 і н. Див.: A. Nowaka: *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej 1733-1921*), Kraków 1999, с. 317 і н.; *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.)*, Warszawa 2001, с. 155 і н.

³ Більше на цю тему я пишу між іншим в статтях: *Federacja europejska w polskich koncepcjach od Stanisława Leszczyńskiego do Rowmunda Piłsudskiego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, № 1, 2005, с. 139 і н.; *Zjednoczona Europa w polskich koncepcjach od XVIII do XX wieku (w:) Konstytucjonalizm a doktryny polityczno-prawne. Najnowsze kierunki badań*, під ред. R. M. Małajnego, Katowice 2008, с. 79 і н. (співавторство з Л. Махасем).

іще попередня польська політична і правова доктрина зробила чималий внесок у розвиток ідеї співробітництва а навіть європейської єдності, вистачить пригадати погляди Станіслава з Скарбімежа, Павла Влодковіца, Станіслава Лещинського і Каєтана Скетуського. На відміну від згаданих політиків та ідеологів (і деяких польських мислителів XIX ст. та початку XX ст. - зокрема Войцеха Богуміла Ястшембовського, Стефана Бушинського або ж Ігнаці Падеревського), які будували плани побудови спільноти цілого континенту (Сполучені Штати Європи), пілсудчики дискутували в основному на тему створення союзу держав, розташованих у центрально-східній частині Європи. Нереальними, а навіть шкідливими в політичних умовах, що виникли на континенті після Першої світової війни, які характеризувалися різким конфліктом інтересів окремих країн і прагненням більшості держав зберегти свою незалежність, вважали можливі ідеї щодо створення загальноєвропейської федерації. З огляду на це вони досить скептично відносилися, наприклад, до популярної в 20-ті роки ідеї пан-Європи австрійського дипломата Річарда фон Куденхове-Калергі¹.

Пілсудського і його прибічників не переконували також - щоправда не пов'язані з загальноєвропейськими концепціями єдності - промовані ендеками на чолі з Романом Дмовським націоналістичні інкорпоративні пропозиції по відношенню до непольських національностей, які проживали на східних кресах Речі Посполитої. Бельведерський табір і націонал-демократи різнилися, зрештою, не тільки в цьому питанні але також в оцінці загрози для Польщі особливо з боку її східного сусіда². Проголошуваній ендецією п'ястовській ідеї пілсудчики протиставляли ягеллонську концепцію. Вони вбачали в ній таке системне рішення, яке більш сприяло інтересам Польщі, оскільки створювало - прикладом Першої Речі Посполитої - властиву основу будови, опертої на взаємній повазі і толеранції, політичної спільноти локальних батьківщин при збереженні культурних, моральних і релігійних відмінностей. Ці положення супроводжувалися переконаннями Пілсудського про провідну роль Польщі в Центральній і Східній Європі як найбільшого після Росії (яку треба було послабити будь-якою ціною) і найвпливовішої держави в цьому регіоні³. Перш ніж перейти до обговорення федеративних концепцій пілсудчиків слід іще зробити деякі загальні зауваження щодо характеру й наслідків цих ідей. Тимчасовий Голова Держави аж ніяк не вважав федерацію (указуючи в цій сфері на приклад Австро-Угорщини і Швейцарії) ідеальною територіальною

¹ Пор. J. Tombiński, Początki ruchu paneuropejskiego w Polsce, „Prace Historyczne”, з. 118, Kraków 1995, с. 84 і н.; G. Haręza, Z problematyki paneuropeizmu w Drugiej Rzeczypospolitej (в:) Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku. Wybrane problemy badawcze, під ред. М. Maciejewskiego і М. Marszał, Wrocław 2002, с. 267 і н.; A. Borzym, J. Sadowski, Polscy Ojcowie Europy, Warszawa 2007, с. 82 і н.

² Якщо йдеться про ендецькі концепції в області території Польщі відсилаю до роботи Р. Дмовського, *Polityka polska i odbudowa państwa*, Warszawa 1826. Пор. також М. Leczyk, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917-1919*, Warszawa 1966, с. 220 і ін.

³ Пор. W. Kalicki, *Wypowiedzi Józefa Piłsudskiego dla prasy zagranicznej o międzynarodowej roli Polski w latach 1919-1920* (в:) *Europa i integracja europejska w polskiej myśli politycznej XX wieku*, під ред. J. Juchnowskiego і J. Tomaszewskiego, Wrocław 2003, с. 40 і н. Це переконання Пілсудського не було однак засноване виключно на націоналістичних, а тим більше на імперіалістичних принципах - на відміну від насичених ідеєю гегемонії німецьких концепцій Східної Європи (Mitteleuropa) з кінця XIX і початку XX ст. У справі цих концепцій пропоную монографію А. Маршалка, *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*, Łódź 1996, с. 33 і н.

структурою, хоча й без сумніву кращу - тому що більш тривалу - від вільного союзу держав. Він також не надавав великого значення питанню визначення правових засад для її функціонування, виходячи з припущення, що якщо вдасться її створити, то "принципи і положення самі знайдуться"¹. Його ідеї в цій сфері в принципі обмежувалися тільки вказанням на необхідність створення федерації в Центральній-Східній Європі. Багато в чому федеративні погляди Пілсудського пригадували відповідні концепції польських соціалістів у міжвоєнний період, з якими він був зрештою в деякій мірі ідеологічно пов'язаний². Вартно також наголосити, що жодна федеративна ідея пілсудчиків (ані інших політичних сил тодішньої Польщі) не дочекалася реалізації, хоча були - про що нижче - спроби здійснення цих намірів. Пригадаю, що федеративні наміри бєльведерського табору стали однією з причин вибуху в 1919 р. польсько-більшовицької війни. Щоправда вона закінчилася військовим успіхом Речі Посполитої, але в політичному плані вона однак означала (у результаті положень Ризького мирного договору 1921 р.) кінець зусиль в сфері створення союзу Польщі, Литви та України.

Як уже згадувалося, федеративні ідеї Пілсудського почали набирати більш чітких політичних зарисів після здобуття Польщею незалежності. Навесні 1919 р. зусилля Тимчасового Голови Держави в цій області були виразно підтверджені його близькими соратниками - Леоном Вашілевським і Янушем Радзивілом. В обох випадках передумовою для формулювання думки про доцільність створення в Східній Європі ще чітко не окресленого союзу держав було згадане переконання Пілсудського в історичній місії Польщі в цьому регіоні. На початку травня 1919 р. Радзивіл прямо пише в своєму меморандумі, що Річ Посполита повинна стати "самостійною державою, свідомою своєї сили, своїх цілей і свого історичного покликання"³. Будучи такою державою, вона була б в змозі покликати до життя згадану федерацію, яка містилася в рамках ідеї Пілсудського про "Велику Польщу", яка мала складатися також з народів колишнього Великого князівства Литовського і України. У бєльведерському таборі (в тому числі Л. Вішілевські) у зв'язку з цим панувало дещо наївне переконання, що литовці, білоруси й українці повинні цілком природно бути зацікавлені Польщею в страху перед постійною загрозою з боку Росії⁴. Пілсудчики не обмежувалися на зорі Другої Речі Посполитої тільки до прокламування федеративних ідей. Тимчасовий Голова

¹ W. Balcerak, *Koncepcje „integracyjne” w polskiej polityce zagranicznej (1918-1939)*, „Dzieje Najnowsze”, № 2, 1970, с. 33; K. M. Dziewanowski, *Joseph Pilsudski. An European federalist, 1918-1922*, Stanford 1969, с. 91; P. Hauser, *Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i próba jej urzeczywistnienia w latach 1918-1921* (в:) *Polska i Ukraina. Sojusz z 1920 roku i jego następstwa*, під ред. Z. Karpusa, W. Rezmera i E. Wiszki, Toruń 1997, с. 38; A. Micewski, *W cieniu marszałka Piłsudskiego. Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968, с. 25; J. Jekiel, *Koncepcje wschodniej granicy Polski w polskiej myśli politycznej w latach 1918-1919. Rozważania wstępne* (в:) *U źródeł polskiej nowoczesnej myśli...*, с. 169 і н.

² Pop. J. Juchnowski, *Federalizm w myśli politycznej PPS a sprawa niepodległości Polski (1893-1918)*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Seria „Nauki Polityczne”*, т. XVIII, 1983, с. 36 і н.; idem, *Federalizm i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922-1939)* (в:) *Federalizm. Teorie i koncepcje*, под ред. W. Bokajły, Wrocław 1998, с. 202 і н.

³ Pro memoria Janusza Radziwiła w sprawie granic wschodnich Polski z 10 V 1919 r., „Materiały do historii stosunków polsko-radzieckich”, т. II – listopad 1918-kwiecień 1920, Warszawa 1961, с. 255. Pop. також L. Wasilewski, *Józef Piłsudski. Jakim go znałem*, Warszawa 1935, с. 175-176.

⁴ J. Konefał, *Koncepcja federalistyczna Józefa Piłsudskiego* (в:) *Żar niepodległości. Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego*, під ред. L. Maliszewskiego, Lublin 2004, с. 59 і н.

Держави також намагався створити необхідні умови для вжиття заходів до втілення цих концепцій. З цією метою він спричинився до того, щоб прем'єр Єнджей Морачевські призначив функції міністра закордонних справ саме Вашілевському, а іншим своїм соратникам (Титусові Філіповічові і Роману Кноллові) загварантував менш експоновані становища в цьому ресорті. Реалізація федераційних ідей, однак, зіткнулася з різними перешкодами. Одною з найсерйозніших було несумісне з планами Пілсудського становище литовців - хоча і не всіх, але переважної більшості - в питанні встановлення в Вільнюсі столиці цієї держави. Вони не уявляли собі будь-якого зв'язку з Польщею без приналежності Вільнюса до Литви. У задумах Пілсудського втілення федеративних планів вимагало охоплення Польщею земель, центрами яких були Вільнюс, Мінськ і Київ в якості умови створення пізніше на цих обшарах держав, об'єднаних із Річ Посполитою. З цієї причини деякі литовські політики (навіть прихильний Польщі Міхал Ремер) вважали вже в 1919 р., що плани Пілсудського, по суті, не опиралися на ідею федерації, не кажучи вже про конфедерацію, але на концепції "імперії польських володінь", яка охоплювала колишню територію Ягеллонів¹. У світлі цієї концепції зазначені східно-європейські народи були б - згідно з сучасним литовським автором Рімантасом Мікнісом - фактично падпорядковані полякам, не будучи рівноправними партнерами в рамках можливої федерації. Слід зазначити, що дану думку репрезентує не тільки згаданий дослідник, але іноді таке становище займають також деякі польські вчені². У польській науковій літературі, однак, переважає думка, згідно з якою належить розглядати ідею Пілсудського у зв'язку з Литвою, Україною та в певному розумінні Білорусією в федераційному значенні. Зіткнувшись з сильним опором литовців у справі Вільнюса, Тимчасовий Голова Держави прийняв по відношенню до них політику доконаних фактів. Способом змусити литовців прийняти ідею федерації з Польщею - в задумах Пілсудського - мала бути збройна окупація польською армією Вільнюса, який в 1919 р. знаходився в руках більшовиків. Вірто відзначити, що політична ситуація в Литві (яка складалася з етнічної Литви і більшої від неї історичної Литви) у цей період була вкрай заплутаною, як і в Україні, про що йтиметься нижче. З 1917 р. там діяла Литовська Народна Рада (Тариба) під головуванням Антанаса Сметони, яка в лютому наступного року проголосила незалежну литовську державу, яка насправді частково залежала від Німеччини. Проти Тариби виступили місцеві комуністи, скликаючи в 1918 р. власний уряд, а після приходу в Литву Червоної Армії в 1919 р. проголошуючи створення Литовсько-Білоруської Соціалістичної Республіки. Вона проіснувала лишень до половини того року, коли владу - після розгрому більшовиків - знову прийняв уряд Тариби. Всі ці події на могли не вплинути на політичні наміри Пілсудського щодо Литви, і особливо самого Вільнюса. Згідно з сугестією Вашілевського, "серйозно можна буде говорити з литовцями тільки тоді,

¹ R. Miknys, Michał Römer, krajowcy a idea zjednoczenia Europy w pierwszej połowie XX w. (в:) O nowy kształt Europy. XX-wieczne koncepcje federalistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej i ich implikacje dla dyskusji o przyszłości Europy, pod red. J. Kłoczowskiego i S. Łukasiewicza, Lublin 2003, с. 99. Пор. також Z. Solak, Wyprawa kowieńska Michała Römera, „Niepodległość”, t. XLVII, Nowy Jork-Londyn 1995, s. 138 i n.; K. Katelbach, Moja misja kowieńska, „Zeszyty Historyczne”, № 36, Paryż 1976, с. 60.

² Пор. A. Nowak, Polska i trzy Rosje..., с. 219 i n.; J. Bardach, O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań 1988, с. 275 i n. Пор. також J. Cisek, Piłsudski's Federalism 1918-1921 (в:) Wilsonian East Central Europe. Current Perspective, ed. by J. J. S. Micgel, New York 1995, с. 42 i n.

коли ми будемо тримати Вільнюс міцно в руках"¹. З огляду на згадані політичні умови, Пілсудський на початку весни 1919 р. переконував згадуваного Ремера (в якому він вбачав майбутнього прем'єра Литви), що після приходу польських військ до Вільнюса він проголосить прокламацію, яка буде оголошувати самостійність литовської держави і водночас буде передбачати його зв'язок із Польщею. Литовці, однак, не мали наміру приймати пропозицію Тимчасового Голови Держави, послідовно вимагаючи визнання Вільнюса своєю столицею. Відмова зі сторони литовців остаточно переконала Пілсудського прийняти рішення про збройну окупацію Вільнюса, яка відбулася 19 квітня 1919 р. - але в основному вона була скерована на витіснення звідти комуністів, а не на анексію міста Польщею (за що виступали ендеки)². Незважаючи на військові дії, він все ще розраховував на угоду з литовцями, проголошуючи наступну відозву до них, в якій він запевняв про визнання їх права на свободу "розв'язування внутрішніх і національних справ" та про готовність до встановлення цивільного уряду в Вільнюсі³. Пілсудський був переконаний, що процес створення центрально-європейської федерації повинен початися власне з налагодження відповідних стосунків з Литвою, ураховуючи прив'язаність корінних мешканців до справи власної державності. З одного боку він намагався змусити литовців до відповідних поступок на користь Польщі, з другого боку - намагався здобути їх прихильність за допомогою обіцянки підтримати їх зусилля по створенню і підтриманню самостійної литовської держави. Ця політика, однак, не принесла результатів, яких очікували пілсудчики, в основному через непримиренну позицію литовців, але також частково із-за тактичних помилок, які поповнював у стосунку до них бельведерський табір⁴. Питання про польсько-литовські відносини виросло до ранги настільки важливої проблеми, що знайшло своє відображення на Паризькій конференції в 1919 р. Серед польських делегатів на ній склалися дві різні позиції в цій справі: пілсудчики й ендеки⁵. Аналогічна поляризація думок про відносини Польщі зі східними сусідами проявилася в діючому з 1914 р. в столиці Франції Польському національному комітеті. Позицію пілсудчиків представляв у 1919 р. на цьому форумі Антоні Суйковскі, який з запалом переконував визнати значення створюваної федерації⁶. Таке територіально-устроєве рішення підтримував також

¹ Raport L. Wasilewskiego z misji w Paryżu z 3 IV 1919 r., „Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, т. т. VI, 1970, с. 242. Пор. також Т. Piszczkowski, *Odbudowanie Polski 1914-1921. Historia i polityka*, Londyn 1969, с. 259.

² Пілсудчики також не виключали, однак, вже ранньою весною 1919 р. можливості остаточного приєднання Вільнюса до Польщі, про що також свідчить текст статті в „Gazecie Polskiej” № 83 від 16 III того ж року, в якому йдеться про необхідність перенесення кордонів Польщі на схід таким чином, щоб в її межах опинилися зокрема віленські, гродненські і білостоцькі землі. Пор. R. Wapiński, *Miejsce ziem wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej w polskiej świadomości politycznej lat 1864-1918*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Seria „Historia”, т. 116, 1994, с. 53 і н.

³ S. Swianiewicz, *Niezrealizowane plany Piłsudskiego*, „Kultura”, № 5, Paryż 1960, с. 6. Пор. також J. Ochmański, *Kulisy wyprawy wileńskiej Piłsudskiego*, „Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, т. IV, 1968, с. 69 і н.; J. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918 – IV 1920)*, Warszawa 1962, с. 83 і наст.

⁴ P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, Warszawa 1966, с. 80.

⁵ Профедерацийні концепції представляти на цій конференції представники різних польських політичних середовищ: К. Длускі, М. Сокольніцкі, Б. Венява-Длугошовскі і ін. К. Gomółka, *Między Polska a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych 1918-1922*, Warszawa 1994, с. 35.

⁶ J. Zamoyski, *Powrót na mapę. Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1914-1919*, Warszawa 1991, с. 74.

тодішній прем'єр Польщі Ігнаці Падеревські. Він намагався переконати до ідеї східно-європейської федерації президента США Вудро Вільсона, вбачаючи в ній початок майбутніх Сполучених Штатів Європи. Варто зазначити, що положення східної політики Пілсудського (у тому числі плани щодо Литви) знайшли прихильників також за кордоном: у Латвії, Естонії та Фінляндії і навіть в Англії.

У 1919 р. Пілсудський особливо був зацікавлений не стільки в отриманні прихильності для своїх федеративних ідей серед латишів та естонців, скільки власне серед литовців. Тому він не припиняв своїх зусиль, скерованих переконати литовських політиків співпрацювати в цій сфері. У своїй політиці по відношенню до Литви не тільки навесні, але також і влітку 1919 р. він передбачав можливість створення федерації, не виключаючи, однак, приєднання Вільнюса до Польщі, що перекреслювало би - про що він не міг не знати - реалізацію концепції союзу з цією країною. Сумніви, які з цього приводу непокоїли Тимчасового Голову Держави знайшли підтвердження в записках Генерального комісара Цивільного уряду східних земель Єжи Осмуловського. Він писав у липні 1919 р., що Пілсудський не може прийняти рішення щодо вибору однієї з двох можливостей, але певно хоче "безумовно, без сумніву врятувати для Польщі Віленщизну"¹. Представники бальведерського табору прагли постійно розвивати пропаганду, спрямовану на обґрунтування проголошуваних ними політичних поглядів щодо Литви. За дорученням Вашілевського у Вільнюсі нею зайнявся зокрема Юзеф Альбін Хербачевські. У своїй брошурі „Dokąd idziesz, Litwinie” він вказував на небезпеку, яка загрожує Литві як з боку Росії, так з боку Німеччини, у зв'язку з чим він скептично оцінював можливості створення самостійної литовської держави². Тільки у федерації з Польщею литовці могли б "мужньо протистояти цій небезпеці і відчутти себе справді вільними". У серпні 1919 р. Пілсудський послав Вашілевського і Тадеуша Каспшицького з місією досягти порозуміння в справі федерації з політиками в Каунасі (Йонас Вілейшіс, Степанас Кайріс, Пятрас Леонас та ін.). Поляки запропонували створення "Сполучених Штатів" територій східної Європи з трьома адміністративними цетрами: Вільнюс, Каунас і Мінськ. У цих містах мали бути організовані сейми, які мали вибрати центральні влади перерахованих земель. Литовські політики, однак, не проявили зацікавленості проектом польських посланників і навіть проявили до них вороже ставлення, побоюючись домінації Польщі в такому союзі. Серед пілсудчиків знову відродилося бажання вжити проти литовців політики докнаних фактів. З цією метою Польською воєнною організацією (ПВО) було прийнято рішення про проведення перевороту в Каунасі в ніч з 27 на 28 серпня 1919 р. У кінцевому результаті не проведена ПВО акція остаточно поховала шанси можливої польсько-литовської федерації, тому що влади в Каунасі ще більше уміцнили своє становище в цій справі.

Опір литовців щодо східних планів Пілсудського викликав зміну його ставлення до Литви. Починаючи приблизно з середини 1919 р. він постановив "трактувати Литву *per bogam*, виявляючи по відношенню до неї *negligeance*, оскільки її політики - це - або дурні, або запродавці. В кінці кінців ми переможемо її"³. Пілсудський, однак, не перекреслював можливості будь-якого порозуміння з

¹ Цит. за J. Lewandowski, *Federalizm...*, с. 228. На дилему Пілсудського по відношенню до Литви звертав також увагу Z. Budecki, *Stosunki polsko-litewskie. Po wojnie światowej 1918-1928*, Warszawa 1928, с. 18 і н.

² A. J. Horbaczewski, *O Wilno i nie tylko o Wilno*, Warszawa 1922, с. 7 і н.

³ L. Wasilewski, *Józef Piłsudski...*, с. 214.

литовцями. У зв'язку з цим він розраховував на підтримку інших країн Балтії, які - як вже згадувалося - відносилися більш прихильно до його концепції східної політики. Тимчасовий Голова Держави сподівався, що вони вплинуть на зміну позиції Литви щодо федеральних планів, усвідомлюючи литовцям вигоди від приєднання до такого союзу. З таким наміром Вашілевський поїзав у січні 1920 р. в Гельсінкі на балтійську конференцію за участю - крім поляків - також представників фінляндських, естонських, латвійських і литовських влад. Від імені Пілсудського він мав порозумітися з ними "в справі захисту політичних, економічних і військових інтересів"¹. Однак, і цього разу не вдалося отримати прихильності литовців. Тим не менше конференція в Гельсінках не незазнала фіаско. На ній вирішено створити спільний (за винятком Литви) антибільшовицький фронт і визначити в Ризі бюро для обміну інформацією про збройні сили цих країн та мілітарної ситуації в Східній Європі². На початку лютого 1920 р. зі спільного антибільшовицького фронту виступила Естонія, уклавши мирний договір із Росією. У цій ситуації польська влада могла - серед країн Балтії - розраховувати на співробітництво лише з Латвією і Фінляндією. До співпраці вона намагалася переконати (на конференції в березні того ж року) також Румунію і так звану петлюрівську Україну (Українську Народну Республіку). Окрім того з Литвою Пілсудський пов'язував певні - хоча і слабкі - надії на вихід з імпаку в польсько-литовських відносинах. Іще в 1919 р. він передбачав, що латвійська влада вплине на зміну литовської позиції щодо Польщі, особливо тоді коли Латвія опинилася в федерації з Річ Посполитою³. Однак жодні дії у цій справі не принесли позитивних результатів. Завершенням операцій, що мали на меті заволодіння Литвою для східної політики Пілсудського, стало включення (1922) Вільнюса та околиць до Польщі в результаті військових дій генерала Люціяна Желіговського 12 жовтня 1920 р. і проголошенням окремої Центральної Литви.

Окрім Литви в федераційних концепціях бельведерського табору важливу роль відігравала Україна. Її значення, хоча і не було для Пілсудського настільки пріоритетне як литовське питання, але, безумовно, важко його переоцінити в східних планах Тимчасового Голови Держави. Вже в 1918 р. він трактував Україну як "природний бар'єр" між Польщею та Росією і з огляду на це завжди брав Україну до уваги в своїх задумах щодо східної політики Речі Посполитої⁴. Прагнучи здобути прихильність України в своїх федераційних проєктах, Пілсудський хотів послабити економічний потенціал радянської Росії і тим самим зменшити загрозу з її боку для Польщі. Евентуальний зв'язок України з Польщею

¹ J. Lewandowski, *Federalizm...*, с. 202. До налагодження співпраці з цими країнами закликали також польські військові кола та дипломатія Другої Речі Посполитої. Пор. інструкцію Міністерства закордонних справ для дипломатичних представників РП, яка містить вказівки для польської східної політики від 10 X 1920 р. (в.): „Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich”, т. III, Warszawa 1967, с. 464.

² A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919-1925*, Warszawa 1972, с. 57 і н.

³ З цієї причини він хотів добитися спільного кордону Польщі з Латвією, який перетинав би територіальний зв'язок Литви з Росією. Пор. L. Wasilewski, *Józef Piłsudski...*, с. 176; K. Grygajtis, *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku*, Częstochowa 2001, с. 254 і н.

⁴ Пор. H. Jabłoński, *Z dziejów genezy sojuszu Piłsudski – Petlura*, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej”, № 5, 1961, с. 40 і н.; E. Koko, *Polska Partia Socjalistyczna i Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1920. Próba porównania stanowisk*, „Dzieje Najnowsze”, з. 1, т. XXI, 1918, с. 27 і н.

міг би означати втрату Росією територій багатих в різні природні ресурси (в тому числі вугілля і родючі орні землі) Бельведерський табір був переконаний в доцільності такої федерації - вона включала би також інші держави на схід від Речі Посполитої - не тільки в період після здобуття Польщею незалежності, але іще в кінці 1920 р., і навіть в дещо пізніший період¹. Доцінюючи стратегічне значення України на Сході в якості південного флангу планованої федерації, влада Речі Посполитої - інспірована Пілсудським - вже в січні 1919 р. призвела до перших контактів з представниками уряду цієї країни. До Варшави тоді прибула українська делегація "петлюрівської орієнтації" (Євгеній Волощинівський і Венчеслав Прокопович), з якою розмови проводили з польської сторони Александр Венцковський, Станіслав Войцеховський і Вітольд Йодко. У ході цих переговорів, однак, не було підписано угоду в справі федерації, але тільки в загальних рисах окреслено майбутні кордони між двома державами². Справу можливого створення зв'язку Польщі з Україною додатково ускладнювала заплутана внутрішня ситуація, що склалася в той час у цього східного сусіда Речі Посполитої. Після Першої світової війни Україна не була єдиним політичним і територіальним утворенням, але поділялася на пробольшевицькі території і райони ворожі комуністичним силам. Крім Української Народної Республіки, яка виступала за незалежність країни, вже з жовтня 1918 р. у Східній Галичині існувала пробольшевицька Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), а на початку 1919 р. в Харкові проголошено Українську Радянську Соціалістичну Республіку. У січні цього ж року ЗУНР підписала акт злуки з Наддніпрянською Україною. У результаті цих подій дійшло до збройного конфлікту з Польщею, яка не мала наміру відмовлятися від Східної Галичини, витісняючи українців з цього обшару. Криваві бої проходили в листопаді 1918 р. особливо за Львів - який розглядався Пілсудським, подібно як Вільнюс, bastіоном польськості. Варто пригадати, що до остаточного завершення боротьби Української Народної Республіки за незалежність і від Польщі, і від Радянської Росії призвів Ризький договір у березні 1921 р.

Без сумніву, питання про державну приналежність Львова негативно вплинуло на польсько-українські відносини, що головним чином унеможливлювало іще до 1921 р. укладення федерації. Пілсудчики, однак, на початку 20-х рр. мали надію на укладення таких відносин з Україною, які не перекреслювали б можливості реалізації таких планів за сприятливих обставин у майбутньому. Така можливість на мить появилась, зрештою, в травні 1919 р., коли Директорія Української народної Республіки (на чолі з Семеном Петлюрою) не виключала навіть союзу з Польщею³. У результаті розпочатих у Любліні польсько-українських переговорів Річ Посполита взяла на себе зобов'язання надати Петлюрі військову допомогу проти більшовиків. Під час наступних переговорів представників обох урядів (в

¹ Пор. статтю Sprawa Petlury, „Nowa Reforma”, № 277 від 21 XI 1920 р. Подаю за J. Lewandowski, Imperialne słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921-1926, Warszawa 1967, с. 52-53.

² P. Wandycz, Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919-1920, „Zeszyty Historyczne”, № 12, Paryż 1967, с. 74. Пор. також W. Jędrzejewicz, J. Cisek, Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935, т. II, Warszawa 1994, с. 67 і н.

³ Такі дані навів у своєму рапорті посланник влад Української Народної Республіки до Польщі - Б. Кутиловський. Вони збереглися в матеріалах Управління Польського народного Комітету в Архіві нових актів у Варшаві. Zachowały się one w zbiorach Zespołu Komitetu Narodowego Polskiego w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Подаю за G. Hareżą, Polskie koncepcje federacyjne w okresie międzywojennym, Wrocław 2005, с. 123 (рукопис кандидатської дисертації).

тому числі у вересні 1919 р.) не йшлося вже безпосередньо про спільну федерацію¹. Представникам Петлюри в першу чергу залежало на отриманні мілітарної підтримки з боку Польщі зі збереженням незалежної державності України. Можливість того, що влада в Варшаві і Києві розпочне переговори щодо питання союзу двох країн (та інших держав цієї частини Європи) не було цілковито втраченою. Певні надії на створення федерації з Україною могли виникнути - як могло б здаватися - в зв'язку з підписанням так званої варшавської угоди (22 квітня 1920 р.) про демаркацію кордону Польщі з цією країною. Роботи, скеровані на однозначне регулювання спірних територіальних питань відкривали перспективи тіснішої польсько-української співпраці². Всупереч очікуванням пілсудчиків до такого співробітництва ніколи не дійшло. Навпаки - після укладення згаданого ризького договору відносини Річ Посполитої з радянською Україною не склалися належним чином (через устроєві розбіжності між цими державами та націоналістичні устремління української меншини, що проживала в межах Дрегої Речі Посполитої). Як у випадку з Литвою, так і в зв'язку з Україною питання еventуальної федерації наштовхувалося на різноманітні перешкоди, які в основному виникали з історично накопичених взаємних упереджень, страхів і образ а також, несприятливій ідеям Пілсудського, міжнародній ситуації в Східній Європі.

У колі зацікавлень бельведерської команди питанням федерації в цій частині континенту опинилася також Білорусь. Однак, питання про створення зв'язку з нею предсталося дещо по-іншому, ніж у випадку з Литвою і Україною, про що далі йтиметься. Без сумніву, ці дві країни відігравали більшу від Білорусі роль в планах Пілсудського. Перш ніж приступити до обговорення цієї проблеми варто пригадати декілька фактів з історії Білорусі на зламі другої і третьої декади ХХ ст. Тодішня політична ситуація на цьому обшарі також певним чином впливала на східні плани Пілсудського. Перед закінченням Першої світової війни в Білорусі наступила значна радикалізація суспільних і національних настроїв, між іншим у результаті її окупації австрійськими і німецькими військами в 1918 р. Діюча з липня 1917 р. Білоруська Рада шукала спочатку підтримки з боку Польського корпусу генерала Юзефа Довбора-Мушницького, а потім з боку німців. Призначений нею уряд впав разом із окупацією в кінці 1919 р. більшої частини Білорусі Червоною Армією. У лютому і березні 1919 р. почалися бої між польськими і більшовицькими відділами, які спочатку займали територію по евакуйованих німецьких військах. Напевно не відповідали замірам Пілсудського також і інші події, які тоді розігрувалися в Білорусі. До них належало проголошення на початку січня того ж року Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, яке покляло кінець сподіванням більшості національно свідомих білорусів на державну самостійність. Таким чином зникли підстави для дальших дій по включенню Білорусі до еventуальної федерації з Польщею. Під час польсько-більшовицької війни, однак, появилися обставини, які

¹ J. Pisuliński, Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923, Wrocław 2004, с. 224 і н.; R. Torzecki, Piłsudski i Petlura w latach 1919-1923 (в:) Między morze, Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX i XX wiek, kolektivna робота., Warszawa 1995, с. 196 і н.

² Ще в 1919 р. настійно переконували до такої співпраці, яка мала включати також інші країни Східної Європи, публіцисти, пов'язані з бельведерським табором, в тому числі Т. Швенціцький й А. Скварчинський, розміщуючи статтю на цю тему на шпальтах „Gazety Polskiej” (напр., № 341 від 28 IX 1919 і № 354 від 11 X 1919) і журналі „Rząd i Wojsko” (між іншим № 42-43 від 23 XI 1919).

могли сприяти реалізації планів Пілсудського у цій області. На початку жовтня 1920 р. більшовики запропонували територіальні поступки щодо Польщі у Білорусі. Примітно, що влада Речі Посполитої не скористалася цією пропозицією (яка в тому числі включала приєднання до Польщі Мінська Литовського) і прийняли рішення про пересунення польського кордону з Білоруссю на близько сто кілометрів на захід¹. Таким чином було втричено нагоду створення самостійної білоруської держави і тим самим формування з нею можливої федерації. У зв'язку з цим варто розглянути причини поведінки польської влади. Як виникає з виданої в Лондоні в 1943 р. роботи Станіслава Грабського „La frontiere polono-sovietique”, насправді вона не була зацікавлена в створенні самостійної білоруської держави, тому що вважала, що білоруси не змогли б її втримати - через слабе почуття власної національної ідентичності і значну большевізацію цього суспільства. Ще на початку 1920 р. Пілсудський мав сказати під час зустрічі зі згаданим Осмуловським, Валерим Славком і Владиславом Рачкевичем, що він не має наміру робити "політичних поступок на користь білоруської фікції" а тільки прихилиється до "культурного розвитку" білорусів². Тимчасовий Голова Держави також брав до уваги позицію колишніх держав Антанти, які скептично ставилися до можливості самостійного функціонування Білорусії на міжнародній арені. З недовірою про можливість будь-якого союзу Польщі з Білоруссю виражався вже в вересні 1919 р. відомий гарячий прихильник федерації держав Східної Європи - Мельхіор Ванькович на шпальтах журналу „Rząd i Wojsko”. З представлених енуціяцій виникає, що Білорусь у принципі ніколи не розглядалася пілсудчиками в якості потенційного члена евентуальної східно-європейської федерації (принаймні доти, доки вона не стала б самостійним політичним утворенням). Як відомо, після укладення Ризького договору а навіть до кінця 1920 р. створення незалежної білоруської держави виявилось чимсь завсім нереальним.

Накопичувані перешкоди на шляху до створення федерації з Литвою і Україною призвели до збільшення інтересу Пілсудського і деяких його прибічників до сформульованих ними ще задовго перед 1918 р. концепцій "Міжмор'я" (*intermarum*). Слід зазначити, що ідеї в цій сфері також становили різновид федераційних а принаймні конфедераційних концепцій. На відміну від незреалізованих планів щодо союзу з Литвою і Україною чи евентуально Білоруссю, зрештою, не повністю уточнена ідея "Міжмор'я" охоплювала більшу кількість держав, а конкретніше країни, які знаходились між Балтійським і Чорним морями (Фінляндія, Естонія, Латвія, Венгрія, Румунія). До групи цих держав Пілсудський зараховував навіть ще Вірменію і Грузію. У колах, пов'язаних із Тимчасовим Головою Держави не виключалося приналежності до *intermarum*

¹ K. Grygajtis, Polskie idee federacyjne..., с. 260 і н. Поп. також K. Gomółka, op. cit., с. 63; A. Deruga, Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919), Warszawa 1969, с. 123 і н.; J. Łojek, Idea federacyjna Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Powszechny”, № 11, 1988, с. 187; M. Wojnicka, Związki Polski z Białorusią w świetle prasy polskiej w latach 1918-1921, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, т. XXX, 1996, с. 27 і н.; idem, Stosunek Polski do Białorusi w latach 1918-1920 (в:) Odrodzona Polska wśród sąsiadów 1918-1921, під ред. A. Koryna, Warszawa 1989, с. 76 і н.

² Подаю за J. Lewandowskim, Federalizm..., с. 229. При іншій нагоді Пілсудський ствердив: "Білорусь ще зовсім не готова (до створення власної державності - М.М.) і на сьогодні наполегливо обстоювати цю справу було б зі шкодою для інших справ, серйозніших. Треба створити відповідні прецеденти і чекати на сприятливу кон'юнктуру, поки що створюючи в Польщі білоруський П'ємонт". L. Wasilewski, Józef Piłsudski..., с. 216.

країн, розташованих біля Егейського і Середземного морів. Концепція "Міжмор'я" опиралася якщо і не аналогічних, то без сумніву на подібних до вже згаданих федераційних ідей політичних тезах: прагненні послабити, а навіть розбити Росію, тобто знівелювання загрози з її сторони для менших країн Східної Європи¹. На зламі двадцятих років ці дві ідеї взаємно доповнювалися і напевно не виключали одна одну, що свідчило про пошуки бальведерського табору оптимального вирішення питання східної політики Речі Посполитої. У принципі, можна ствердити, що початково ідея федерації Польщі з Литвою і Україною містилися в рамках ширшої концепції "Міжмор'я". У задумах пілсудчиків всі згадані держави (у двох варіантах федеративної ідеї) повинні створити своєрідний "санітарний кордон" щодо більшовицької Росії, зміцнюючи - через приналежність до одного багатонаціонального союзу країн - свою позицію по відношенню до Німеччини. Одним із перших публіцистів, пов'язаних із бальведерського табору, який проголошував необхідність створення альянсу держав, що знаходились в сфері "Міжмор'я", був Влодзімеж Вакар. Із такою думкою він виступив вже в 1919 р., тобто в період все ще триваючих пертрактацій з Литвою і Україною щодо створення федерації². До співців концепції *intermarum* належали також інші тогочасні польські публіцисти, які перебували під впливом бальведерського табору, в тому числі Томаш Кримський і Євгеніуш Вішневський. Прибічником такого розв'язання був також особливо активний в прагненні реалізувати федераційні плани Леон Вашілевський. Доцільність втілення ідеї "Міжмор'я" перед усім мало - як він писав у 1923 р. - виправдати "невдале географічне положення" Польщі між Німеччиною і Росією³. Однак вже тоді Вашілевський усвідомлював собі неможливість зреалізування цього задуму. Варто зазначити, що концепцію *intermarum* промували не тільки пілсудчики, але також представники інших політичних сил тодішньої Польщі. Прихильниками цієї ідеї були деякі людовці (особливо з кіл ПСЛ „Wyzwolenie”), соціалісти і навіть консерватисти (Ян Добровольський), ліберали (Станіслав Буковецький) і ендеки (Станіслав Кожіцкі) а також іще до 1918 р. не пов'язаний з жодною зі згаданих партій Вінценти Лютославські⁴. Деякі публіцисти намагалися надати зусиллям щодо реалізації ідеї "Міжмор'я" певні організаційні форми, які мали допомогти відповідним заходам влади Речі Посполитої. З цією метою згаданий Вакар допровадив на початку 1921 р. разом з іншими ентузіастами цієї концепції (в тому числі Тадеушем Голувкою) до створення Союзу Зближення Відроджених Народів⁵. Однак, вже наприкінці того ж року ця асоціація припинила свою діяльність.

¹ Уже в 1904 р. Пілсудський склав у цій справі меморіал японському Міністерству закордонних справ, який може розглядатися в якості початку формування його ідеї "Міжмор'я". J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, т. II, с. 253. Пор. також P. Okulewicz, *Koncepcja „Międzymorza” jako próba stworzenia strefy bezpieczeństwa między Niemcami a Rosją w okresie międzywojennym* (в.): *O nowy kształt Europy...*, с. 63.

² W. Wąkar, *Związek Ludów Wyzwolonych*, Warszawa 1919, passim. Доцільність створення *intermarum* він також аргументував культурними, суспільними й економічними міркуваннями, вказуючи на подібність у цих сферах держав, які розташовані між Балтійським і Чорним морями. Пор. також A. Skwarczyński, *Cele wojny na wschodzie*, Warszawa 1920, с. 8 і ін.

³ L. Wasilewski, *Drogi rozwoju polskiej polityki zagranicznej*, „Droga”, № 5 від 23 VIII 1923 р.

⁴ Пор. W. Lutosławski, *Praca Narodowa*, Wilno 1922, passim. З іще недопрацьованим задумом "Міжмор'я" він виступив вже в 1907 р. M. Boruta, *Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, с. 81.

⁵ I. Werscher, *Z dziejów obozu belwederskiego*. Tadeusz Hołówko – życie i działalność, Warszawa 1984, с. 119.

За створенням федерації, яка охоплювала б держави між Балтійським і Чорним морями промовляли - на думку польської дипломатії в початковий період після Першої світової війни - не тільки страх перед загрозою з боку більшовицької Росії і Німеччини, але також і інші політичні міркування. У концепції *intermarum* вбачалося контрпропозицію і альтернативу іншому союзу - Чехословаччини з Югославією і, можливо, Румунією, табто так званою Малої Антанти¹. Пілсудчики не дарма побоювалися негативних для Польщі наслідків такого альянсу. Вже в серпні 1920 р. дійшло до підписання першого союзного договору між Королівством сербів, хорватів і словенців та бажаною відігравати провідну роль в Центральній Європі Чехословаччиною. Щоправда проти порозуміння між цими двома державами, спрямованого на створення Малої Антанти, виступила Румунія, яка виразилася за включенням до цього пакту також Польщі і Греції². Однак, позицію влади в Бухаресті не послабили зусилля Чехословаччини до створення Малої Антанти і очолювання країн цієї частини Європи. Не змінилося також негативне ставлення уряду в Празі (особливо міністра закордонних справ Едварда Бенеша) щодо можливого приєднання Речі Посполитої до Малої Антанти. Участь більшої від Чехословаччини і сильнішої від неї Польщі в тому союзі міг би - на думку уряду в Празі - позбавити Чехословаччину провідної позиції в Малій Антанті. У свою чергу Річ Посполита аж ніяк не мала заміру - якщо б вона мала опинитися в цьому союзі - відігравати в ньому підлеглу роль. Як відомо, пілсудчики намагалися зробити з Польщі своєрідну імперію в Центрально-Східній Європі а в будь-якому випадку забезпечити їй істотний вплив на розвиток політичної ситуації в цьому регіоні. Я хотів би до цього додати, що були ще й інші причини поганих польсько-чехословацьких відносин після Першої світової війни (між іншим питання Цешинської Сілезії). Вузькі рамки цієї статті, однак, не дозволяють розвинути цієї проблеми. Слід зазначити, що в Річ Посполитій не бракувало прихильників (у тому числі Константи Скірмут і Еразм Пільці) приєднання Польщі до Малої Антанти а навіть поборників укладення порозуміння з Чехословаччиною³. Через напружені відносини з цією країною Голова польської дипломатії Еустахи Сапєха вирішив - ймовірно під впливом Пілсудського - під кінець жовтня 1920 р. про відмову Польщі подавати заявку на членство в Малій Антанті. Таким чином надаль актуальним залишалося питання реалізації концепції "Міжмор'я", отримуючи на початку існування Другої Річ Посполитої пріоритетне значення в польській зовнішній політиці щодо Східної і Центральної Європи.

З цього приводу польська влада робила зусилля, щоб отримати прихильність щодо концепції *intermarum* у першу чергу з боку Угорщини і Румунії. Як по відношенню до першої, так і до другої країни досягнення мети, поставленої дипломатією Речі Посполитої, не викликало серйозних проблем. Відносини з Угорщиною уклалися успішно, зокрема, завдяки взаємній симпатії та

¹ P. Okulewicz, Koncepcja „miedzymorza” w myśli i praktyce politycznej Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926, Poznań 2001, с. 46 і ін.; H. Batowski, „Miedzymorze”. Przyczynek do dziejów polityki zagranicznej przed rokiem 1939, „Przegląd Kulturalny”, № 41 від 10-16 X 1957 р.

² W. Balcerak, Pakty regionalne w Europie Środkowej (1918-1939), „Sprawy Międzynarodowe”, № 1, 1972, с. 72; J. Lewandowski, Pierwsze próby integracji Europy Środkowej po I wojnie światowej na tle rywalizacji polsko-czechosłowackiej, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, т. II, 1967, с. 152.

³ До підписання такого договору дійшло 6 XI 1921 р., але він виявився радше некорисним для Польщі, оскільки Чехословаччина надаль на визнавала східного кордону Річ Посполитої і не входила з нею в будь-який союз. Por. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939, т. I, Warszawa 1989, с. 180.

історичним зв'язкам між двома народами. У Польщі доцінювалося прихильне ставлення угорської влади по відношенню до Польщі в період польсько-більшовицької війни. Прихильником польсько-угорського зближення була також Франція, яка після Першої світової війни стала на варті так званого версальського порядку, прагнучи отримати підтримку для тогочасного *status quo* на континенті країнами Східної і Центральної Європи¹. Що стосується Румунії, то вже в травні 1919 р. вона виступила в якості союзника Польщі в її боротьбі з Західно-Українською Народною Республікою, займаючи частину Східної Малопольщі - Покуття. Вже в серпні того ж року Румунія передала цей обшар Річ Посполитій. Слід додати, що також у випадку Румунії французький уряд сприяв політиці Польщі по відношенню до неї. З метою наближення можливості втілення концепції "Міжмор'я", влада Річ Посполитої намагалася привести до поліпшення поганих - через територіальні суперечки - стосунків між Угорщиною і Румунією. Пригадаю, що в результаті Тріанонського договору (4 червня 1920 р.) Угорщина на користь Румунії втратила Трансильванію і східну частину Банату. Без врегулювання конфлікту між цими двома державами не можна було навіть думати про можливе політичне зближення на осі Варшава - Будапешт - Бухарест. Позицію Польщі в цій справі однозначно сформулював міністр Еустиах Сапеха в інтерв'ю газеті „Temps” наприкінці вересня 1920 р. Подібну думку виразив посол Річ Посполитої в Будапешті Ян Шембек, навівши як завдання польської дипломатії прагнення "примирити угорців з румунами" і вказуючи на необхідність проявляти по відношенню до угорців "як найбільше зичливості"². До підтримки концепції *intermarum* поляки намагалися - безуспішно - переконати Румунію в ході візиту на початку листопада 1920 р. в Варшаві її міністра закордонних справ Таке Іонеску. У свою чергу румуни, також безуспішно, намагалися переконати владу Річ Посполитої, щоб вона зайняла більш прихильне становище щодо Малої Антанти. Хоча польсько-румунські переговори не привели до будування блоку "Міжмор'я", однак, створили передумови для подальших дій в цьому напрямку. На початку березня 1921 р. між двома державами було укладено конвенцію про оборонний союз. Також і в наступні роки влада Річ Посполитої обстоювали співпрацю з Румунією і Угорщиною, але вона вже не залежала від можливої згоди цих держав на створення "Міжмор'я". Як переконують історичні факти, ця концепція у кінцевому підсумку виявилася скоріше утопічною.

Майже одночасно з переговорами з Румунією на початку двадцятих років Польща підняла відповідні зусилля для того щоб переконати також балтійські держави до ідеї *intermarum*. Таку мету поставила перед собою делегація Річ Посполитої на конференції в Балдурі під Ригою, яка відбулася в серпні 1920 р., на якій також були присутні представники Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії та України. Підписаний у результаті цієї зустрічі договір становив зачаток Балтійського союзу, що мав полягати на співпраці цих країн у політичній,

¹ J. Kukulka, Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919-1920), Warszawa 1970, с. 315 і н. Поп. також М. К. Kamiński, M. Zacharias, W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918-1939, Warszawa 1993, с. 62 і ін.

² H. Bułhak, W poszukiwaniu sojuszków i związków integracyjnych z państwami Europy Środkowej i Wschodniej. Przyczynek do dziejów dyplomacji polskiej jesienią 1920 r. (в:) Między morze, Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej..., с. 235. Поп. також М. Leczyk, Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921-1939, Białystok 1997, с. 36.

юридичній, економічній та господарчій сферах¹. Невдовзі положення трактату зірвала Литва - побоюючись домінуючої позиції Польщі в цьому союзі. Реалізуючи східні плани Пілсудського польська влада дійсно мала намір відігравати провідну роль в Балтійському Союзі. На конференції в Балдурії вона не шкодувала зусиль, для того щоб обґрунтувати необхідність забезпечити Річ Посполитій відповідну міжнародну позицію, висуваючи для цього вже багаторазово використовуваний аргумент про загрозу для країн Східної Європи з боку Радянської Росії і Німеччини². Учасники цієї зустрічі прийняли рішення про проведення в майбутньому спільних нарад на рівні міністрів закордонних справ а навіть організувати постійні органи союзу: Раду Делегатів Балтійських Держав і Раду Військових Представників. Слід додати, що в принципі, вони функціонували тільки на папері. Тим не менше, польська дипломатія певні надії на реалізацію концепції "Міжмор'я" покладала в наступному балтійському з'їзді, який відбувся в кінці липня 1921 р. в Гельсінках. Також і в цьому випадку на шляху до досягнення цієї мети стало неприхильне щодо Річ Посполитої становище литовських влад. Замість широкого фронту балтійських держав вони промували ідею так званого малого союзу (без участі Польщі). Ініціатива литовців отримала - досить несподівано - підтримку Латвії³. Створення Малого Союзу, однак, заблокували уряди Естонії і Фінляндії. Вони не мали наміру дозволити виключити Річ Посполиту з цього блоку, вбачаючи в ній настільки сильну державу, що саме вона повинна впливати на розвиток ситуації в басейні Балтійського моря, блокуючи зазіхання Німеччини і Росії щодо гегемонії в цій частині Європи. Міжнародні плани цих двох країн становили іще більшу загрозу для малих балтійських держав, ніж для більшої від них Польщі.

Варто в скороченому вигляді представити подальший розвиток політичних подій, що мали вплив на формування концепції *intermarum*. У цій сфері ситуація змінювалася майже як в калейдоскопі. Вже в кінці 1921 р. латвійська влада відмовилася від підтримки позиції Литви щодо Річ Посполитої, на цей раз виражаючи позитивне ставлення до питання участі Польщі в балтійському союзі. У якості часткового успіху Польща могла розглядати перебіг наступної балтійської конференції, організованої в Варшаві в березні 1922 р. Її учасники вирішили прийняти спільну політичну лінію в ході майбутньої конференції в Генуї. Не без підстави влада Річ Посполитої - у тому числі сам Пілсудський - побоювалася, що на ній дійде до послаблення позиції Польщі та інших менших держав Східної і Центральної Європи, в результаті очікуваного порозуміння між Німеччиною і Радянським Союзом. Для того щоб уникнути цього польський уряд (представлений на конференції в Варшаві Скірмунтом) прагнув заручитися підтримкою також з боку Франції, Латвії, а навіть Чехословаччини. Підписаний у березні 1922 р. договір про співпрацю між Польщею, Латвією, Естонією і Фінляндією, однак, не набув чинності. Це було пов'язане з тим, що він не був ратифікований фінським

¹ З ідеєю такого союзу вже восени 1919 р. виступив польський депутат в Латвії В. Каменецькі, який вносив у нього своєрідну східно-європейську федерацію. K. Grygajtis, *Koncepcje „Wielkiego Związku Bałtyckiego” (1922 r.)*, „Sprawy Polityczne”, № 3, 2002, с. 49; A. Skrzypek, *Układ polsko-bałtycki z 17 marca 1922 r.*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, т. VIII, 1971, с. 38 і н.

² Pop. P. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003, с. 89; J. Juchnowski, *Federalizm w polskiej myśli politycznej XX wieku (w:) Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych*, під ред. Т. Godlewskiego і W. Jurkiewicza, Bydgoszcz 2002, с. 213 і н.

³ J. Lewandowski, *Pierwsze próby integracji...*, с. 158 і н.

парламентом, оскільки більшість його депутатів дотримувалася пронімецької орієнтації. Тим не менше преса, пов'язана з бельведерським табором позитивно відгукувалася про результати варшавської конференції¹. Вже в 1922 р., однак, ставало все більше очевидним для пілсудчиків та інших прихильників концепції "Міжмор'я", що шанси на її реалізацію були досить незначними. Щоправда балтійські держави продовжували співпрацювати з собою, але не передбачали поєднуватися в федерацію або ж конфедерацію. Слід додати, що вони прийняли спільну позицію в ході конференції з роззброєння в Москві в грудні 1922 р.² Ще в січні 1925 р. поляки намагалися реактивувати ідею *intermarum* на балтійській конференції в Гельсінкях. Результати цих заходів були, однак, більш ніж скромними³. Варто зазначити, що після підписання ризького договору (який остаточно визначав польсько-російський кордон) і в зв'язку з еволюцією позиції західних країн до Радянського Союзу і Німеччини а також створенням Малої Антанти концепція "Міжмор'я" все більше виявлялася політичною фантазією. Крім того з кінця 1922 р. Пілсудський мав все щораз менший вплив на зовнішню політику Річ Посполитої. Як відомо, після вибору Габрієля Нарutowича президентом Польщі він перестав виконувати функцію Керівника Держави. Слід також зазначити, що Річ Посполита аж ніяк не відмовилася в подальшому від бажання співпрацювати з балканськими державами та іншими меншими країнами континенту, які іноді окреслюються Третьою Європою⁴. Метою своєї зовнішньої політики Польща, однак, вже не обирала реалізацію федераційних планів але перед усім ставила собі за завдання побудову мирних відносин в Європі. Остаточне завершення зацікавлень Польщі проблемою *intermarum* поклато укладення в 1925 р. угод в Локарно.

Насамкінець варто зазначити, що невдачу потерпів намір реалізації ще одної концепції східної політики, яка походила з кіл пілсудчиків і яка також мала прихильників у Генеральному штабі польської армії. У деяких аспектах вона пригадувала ідею "Міжмор'я", але промовано її пізніше від попередніх, бо тільки від середини двадцятих років ідея прометеїзму. Вона передбачала - очевидно наївно - розпад радянської імперії на ряд країн: Україну, Білорусь і країни Кавказу (Грузія, Вірменія, Азербайджан)⁵. Коли б так сталося, то вони мали б створити конфедерацію, протиставляючись таким чином СРСР і наближаючись до некомуністичних країн Європи. Планованому кавказькому союзові хотіла патронувати власне Польща, яка намагалася бути в Європі представником інтересів неросійських народів, які перебували під сталінською владою. У 1932 р. в

¹ Пор. також A. Bilmaus, *Związek państw bałtyckich*, „Przegląd Współczesny”, № 29 від вересня 1924 р., с. 377.

² P. Jurkiewicz, Moskiewska konferencja rozbrojeniowa w grudniu 1922 r. Epizod z historii stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym, „Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, т. I, 1965, с. 47 і н.; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994, с. 118 і н.

³ Тоді вдалося підписати тільки погоджувально-арбітражний договір, хоча окрім Польщі також Естонія хотіла розширити формулу балтійського союзу. Однак проти цього рішення виступала Фінляндія. Пор. J. Grzymała-Grabowiecki, *Polityka zagraniczna Polski w roku 1925*, Warszawa 1926, с. 91 і н.; P. Lossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, Gdańsk 1992, с. 67 і н.

⁴ Детальніше про це нещодавно писав W. Paruch, op. cit., с. 689 і н.

⁵ Пор. J. Lewandowski, „Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej państwa, Warszawa 1958, passim; S. Mikulicz, Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej, Warszawa 1971, passim.; W. Bączkowski, Prometeizm na tle epoki: Wybrane fragmenty z historii ruchu, „Niepodległość”, т. 17, 1984, с. 28 і н.

Варшаві опрацьовано положення такої конфедерації, які з'ясовували принципи її функціонування і завдання спільних органів. Слід зазначити, що заангажований в справі співробітництва кавказьких країн польській владі йшлося на наданні цьому союзові не стільки характеру вільного зв'язку держав, скільки тісної федерації. Думка про доцільність втілення ідеї прометеїзму побутувала в польських політичних колах - в першу чергу в санаційних - майже до кінця існування Другої Річ Посполитої. Докладне обговорення цих питань, однак, виходять за часові рамки моєї статті.

EUROPA ŚRODKOWO-WSCHODNIA W POGLĄDACH JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

Marek Maciejewski

Po odzyskaniu przez Polskę pod koniec 1918 r. niepodległości jej władze stanęły wobec ważnego problemu określenia miejsca i roli Rzeczypospolitej w Europie oraz ułożenia stosunków z sąsiadującymi państwami. Kwestia sformułowania założeń polskiej polityki zagranicznej i realizacji tych koncepcji okazała się nie mniej istotna od uporania się po wielu latach zaborów z trudnymi sprawami wewnętrznymi: ustrojowymi, prawnymi, społecznymi i kulturalnymi. Zakończenie I wojny światowej spowodowało bowiem zasadnicze zmiany na mapie politycznej naszego kontynentu w porównaniu z okresem sprzed jej wybuchu. Jak wiadomo, rozpadły się przedwojenne potęgi europejskie - cesarstwa Habsburgów, Hohenzollernów i Romanowów – a na gruzach tych imperiów powstały nowe państwa, m. in. właśnie Polska. Przez niektóre kraje pogrążonej w kryzysie politycznym i gospodarczym Europy przetoczyła się w latach 1917-1919 potężna fala rewolucyjna. W jej wyniku zrodziły się nowe, nieznane wcześniej na świecie zjawiska polityczne, czyli komunizm i faszyzm, które stały się już w latach dwudziestych XX w. dwoma przejawami totalitaryzmu znamionującego niemal cały okres tego burzliwego stulecia. Wszystko to nie pozostało bez wpływu na politykę zagraniczną odrodzonej Rzeczypospolitej¹. Ze względu na położenie geograficzne nowej Polsce przyszło od schyłku 1918 r. graniczyć bezpośrednio z dwoma ze swych niedawnych zaborców – z Niemcami i Rosją (Sowiecką). Już u swego zarania Rzeczpospolita zmuszona była podjąć z tym drugim państwem wyniszczającą wojnę o zachowanie niepodległości. Co się tyczy Niemiec, to wprawdzie nie toczyła z nimi wojny, lecz stosunki z Rzeszą pozostawały napięte, nieustannie grożąc wybuchem konfliktu militarnego, m. in. w rezultacie rozwijających się w tym państwie tendencji nacjonalistycznych i odwetowych, które kierowały się przeciwko postanowieniom traktatu wersalskiego z 1919 r. I przez bolszewicką Rosję, i przez republikańskie Niemcy była Polska postrzegana jako nietrwały i niepożądany twór powojennego porządku międzynarodowego, który powinien – jak się spodziewano w tych państwach - rychło zniknąć z mapy Europy. Z różnych powodów złe były relacje Drugiej Rzeczypospolitej również z Czechosłowacją, a zwłaszcza z Litwą. Poprawne stosunki ówczesna Polska zdołała sobie ułożyć w zasadzie tylko z jednym swym sąsiadem – Rumunią, a także z Węgrami i niektórymi państwami bałtyckimi oraz z krajami Zachodu, przede wszystkim z Francją i Wielką Brytanią. W tych dwóch ostatnich krajach (zwłaszcza we Francji) upatrywano nawet strategicznych partnerów i sojuszników Rzeczypospolitej. Przypomnę, że raczej sceptycznie rządy polskie odnosiły się do działalności Ligi Narodów oraz rozmaitych planów rozbrojeniowych. Wskazane położenie i sytuacja Polski na arenie międzynarodowej spowodowały wypracowanie przez władze Rzeczypospolitej zaraz niemal po uzyskaniu niepodległości teorii dwóch wrogów

¹ W literaturze naukowej można natrafić na pogląd, że w Polsce międzywojennej – głównie w kręgach rządzącej nią przez kilkanaście lat sanacji – nie została wypracowana jednoznaczna i trwała doktryna polityki zagranicznej, a jedynie nie zawsze spójne koncepcje tej polityki, zmieniające się w czasie i niezupełnie konsekwentnie realizowane. Opiniom takim zdają się zaprzeczać wyniki najnowszych badań naukowych, zwłaszcza W. Parucha, przedstawione przez niego w obszernej monografii *Mysł polityczna obozu piłsudczyńskiego 1926-1939*, Lublin 2005, s. 567 i n.

naszego kraju, czyli Niemiec i Rosji¹. Z tego geopolitycznie uwarunkowanego założenia wychodzili w swych poglądach na Polskę już pod koniec drugiej dekady XX w. Tymczasowy Naczelnik Państwa Józef Piłsudski i jego poplecznicy. Dodam, że przyświecało ono – wprawdzie z różnym nasileniem i bardziej w odniesieniu do Związku Sowieckiego - polskiej polityce zagranicznej w zasadzie przez cały okres międzywojenny. Za cel stawiano sobie w związku z tym niedopuszczenie do wzrostu tak potęgi Niemiec, jak i ZSRR, a zwłaszcza do zawarcia przez oba państwa politycznej i militarnej współpracy. Nie bez powodu w ewentualnym współdziałaniu ze sobą Rzeszy i Związku Sowieckiego polskie władze dostrzegały szczególne zagrożenie dla niepodległości, integralności terytorialnej i bezpieczeństwa Rzeczypospolitej.

Dążenie do zagwarantowania Polsce bezpieczeństwa w aspekcie zewnętrznym (od dwóch wrogich sąsiadów) i wewnętrznym (od narodowości kresowych) legło u podstaw przyjętych tuż po zakończeniu I wojny światowej przez piłsudczyków koncepcji odnoszących się do terytorialnej przebudowy Europy Środkowo-Wschodniej. Rozwijane zwłaszcza w latach 1919-1920 założenia w tej dziedzinie przybrały formę pomysłów federacyjnych o charakterze regionalnym, mających doprowadzić do nadania tej części kontynentu struktury ponadetnicznej i kooperacyjnej. Rzeczone koncepcje sięgały swymi korzeniami do niektórych zapatrywań Piłsudskiego jeszcze z przełomu XIX i XX w., opartych na przekonaniu o potrzebie rozbicia imperium rosyjskiego i utworzenia na jego gruzach mniejszych państw². Przeświadczeniu temu pozostał on w zasadzie wierny niemal do końca swego życia. Gdy umierał w 1935 r. musiał jednak zdawać sobie sprawę, że pragnienie gruntownego osłabienia Rosji dyktatorsko rządzonej wtedy przez Józefa Stalina i coraz silniejszej militarne oraz gospodarczo okazało się jedynie pobożnym życzeniem i zwykłą mrzonką, podobnie zresztą jak dążenie do osłabienia już w tamtym okresie hitlerowskich Niemiec. Wracając jednak do przerwanej wątku dotyczącego idei federacyjnych: opracowane po I wojnie światowej przez Piłsudskiego i jego popleczników z obozu belwederskiego tzw. plany wschodnie nie były – co warto podkreślić - pierwszymi polskimi pomysłami dotyczącymi Europy Środkowej. Już w XIX w. koncepcje stworzenia federacji w tej części kontynentu, mającej przede wszystkim przybierać wymiar słowiański, lansowali (niekiedy łącząc plany w tej dziedzinie z ideami wspólnoty ogólnoeuropejskiej) niektórzy ówcześni polscy intelektualiści i politycy: Adam Czartoryski, Karol Libelt, Adam Mickiewicz czy Edwin Gordaszewski³. Jeszcze wcześniej zresztą polska doktryna polityczna i prawna wniosła również niemały wkład w rozwój idei współpracy, a nawet jedności europejskiej, by

¹ Ibidem, s. 613 i n. Por. też L. Piątkowski, Rosja w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego do 1921 roku, „Res Historica”, z. 8, 1999, s. 44 i n.; M. Stolarska, Rosja a niepodległość Polski w publicystyce piłsudczyków lat 1917-1922 (w:) *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I i II wojny światowej*, pod red. M. Tanty'ego, Warszawa 1990, s. 238 i n.; T. Serwatka, Józef Piłsudski a Niemcy, Wrocław 1997, s. 12 i in.; J. Faryś, Niemcy w polskiej myśli politycznej 1918-1939 (w:) *U źródeł polskiej nowoczesnej myśli politycznej w XIX i XX wieku*, pod red. M. Baumgarta i J. Jekiela, Szczecin 1996, s. 209 i n.

² J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. II, Warszawa 1937, s. 253. Por. W. Suleja, Józef Piłsudski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 21 i n. Odsyłam także do prac A. Nowaka: *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej 1733-1921*, Kraków 1999, s. 317 i n.; *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.)*, Warszawa 2001, s. 155 i n.

³ Szerzej o tym piszę m. in. w artykułach: *Federacja europejska w polskich koncepcjach od Stanisława Leszczyńskiego do Rowmunda Piłsudskiego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1, 2005, s. 139 i n.; *Zjednoczona Europa w polskich koncepcjach od XVIII do XX wieku (w:) Konstytucjonalizm a doktryny polityczno-prawne. Najnowsze kierunki badań*, pod red. R. M. Małajnego, Katowice 2008, s. 79 i n. (współautorstwo z Ł. Machajem).

wymienić poglądy Stanisława ze Skarbimierza, Pawła Włodkowica, Stanisława Leszczyńskiego i Kajetana Skrzetuskiego. O ile jednak wymienieni politycy i ideologowie (oraz niektórzy polscy myśliciele w XIX w. i na początku XX stulecia – m. in. Wojciech Bogumił Jastrzębowski, Stefan Buszczyński czy Ignacy Paderewski) snuli plany budowy wspólnoty całego kontynentu (Stanów Zjednoczonych Europy), o tyle piłsudczycy rozprawiali głównie o potrzebie stworzenia związku państw leżących tylko w środkowo-wschodniej części Europy. Za nierealne, a nawet szkodliwe w warunkach politycznych powstałych na kontynencie po I wojnie światowej, charakteryzujących się ostrymi konfliktami interesów poszczególnych krajów i dążeniem większości państw do zachowania swej odrębności, uważali ewentualne pomysły dotyczące powołania federacji ogólnoeuropejskiej. Z tego względu sceptycznie odnosili się na przykład do popularnej w latach dwudziestych idei Paneuropy austriackiego dyplomaty Richarda von Coudenhove-Kalergiego¹.

Do Piłsudskiego i jego zwolenników nie przemawiały także – nie mające wprawdzie nic wspólnego z koncepcjami ogólnoeuropejskiej jedności – lansowane przez endeków z Romanem Dmowskim na czele nacjonalistyczne propozycje inkorporacyjne w odniesieniu do niepolskich narodowości zamieszkujących wschodnie kresy Rzeczypospolitej. Obóz belwederski i Narodowi Demokraci różnili się między sobą nie tylko zresztą w tej kwestii, ale także w ocenie zagrożenia dla Polski zwłaszcza ze strony jej wschodniego sąsiada². Głoszonej przez endecję idei piastowskiej piłsudczycy przeciwstawiali koncepcję jagiellońską. Upatrywali w niej bowiem rozwiązanie ustrojowe bardziej sprzyjające interesom Polski, gdyż stwarzające – na wzór Pierwszej Rzeczypospolitej – właściwą podstawę budowy opartej na wzajemnym poszanowaniu i tolerancji wspólnoty politycznej lokalnych ojczyzn przy zachowaniu występujących między nimi różnic kulturalnych, obyczajowych i religijnych. Założeniom tym towarzyszyło przekonanie Piłsudskiego o wiodącej roli Polski w Europie Środkowej i Wschodniej – jako największego po Rosji (która należało za wszelką cenę osłabić) i najbardziej wpływowego państwa w tym regionie³. Przed przejściem do omówienia federacyjnych koncepcji piłsudczyków należy poczynić jeszcze inne ogólne spostrzeżenia, odnoszące się do istoty i konsekwencji tych pomysłów. Tymczasowy Naczelnik Państwa bynajmniej nie uważał mianowicie federacji (wskazując w tym zakresie na przykład Austro-Węgier i Szwajcarii) za idealną strukturę terytorialną, choć za zapewne lepszą – gdyż bardziej trwałą – od luźnego związku państw. Nie przywiązywał również większej wagi do kwestii określenia prawnych zasad jej funkcjonowania, wychodząc z założenia, że jeśli uda się ją utworzyć, to „reguły i

¹ Por. J. Tombiński, Początki ruchu paneuropejskiego w Polsce, „Prace Historyczne”, z. 118, Kraków 1995, s. 84 i n.; G. Hareża, Z problematyki paneuropeizmu w Drugiej Rzeczypospolitej (w:) Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku. Wybrane problemy badawcze, pod red. M. Maciejewskiego i M. Marszałka, Wrocław 2002, s. 267 i n.; A. Borzym, J. Sadowski, Polscy Ojcowie Europy, Warszawa 2007, s. 82 i n.

² Odnosnie do koncepcji endeckich w sprawie terytorium Polski odsyłam do pracy R. Dmowskiego, Polityka polska i odbudowa państwa, Warszawa 1826. Por. też M. Leczyk, Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917-1919, Warszawa 1966, s. 220 i n.

³ Por. W. Kalicki, Wypowiedzi Józefa Piłsudskiego dla prasy zagranicznej o międzynarodowej roli Polski w latach 1919-1920 (w:) Europa i integracja europejska w polskiej myśli politycznej XX wieku, pod red. J. Juchnowskiego i J. Tomaszewskiego, Wrocław 2003, s. 40 i n. Owo przekonanie Piłsudskiego nie opierało się jednak na nacjonalistycznych, a tym bardziej imperialistycznych założeniach – w odróżnieniu od przepojonych ideą hegemonizmu niemieckich koncepcji Europy Wschodniej (Mitteleuropa) z przełomu XIX i XX w. W kwestii tych koncepcji odsyłam do monografii A. Marszałka, Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej, Łódź 1996, s. 33 i n.

paragrafy same się znajdują”¹. Jego pomysły w tej dziedzinie ograniczały się w zasadzie tylko do wskazania potrzeby powołania federacji w Europie Środkowo-Wschodniej. Pod wieloma względami federacyjne poglądy Piłsudskiego wykazywały podobieństwo do odnośnych koncepcji polskich socjalistów w okresie międzywojennym, z którymi był on zresztą poniekąd związany ideologicznie². W tym miejscu warto także podkreślić, że żadna z idei federacyjnych piłsudczyków (ani też innych sił politycznych w ówczesnej Polsce) nie doczekała się realizacji, choć podejmowane były – o czym niżej – próby urzeczywistnienia tych zamierzeń. Przypomnę, że federacyjne zamierzenia obozu belwederskiego stały się jedną z przyczyn wybuchu w 1919 r. wojny polsko-bolszewickiej. Co prawda zakończyła się ona militarnym sukcesem Rzeczypospolitej, ale w sensie politycznym oznaczała jednak (w wyniku postanowień traktatu ryskiego z 1921 r.) kres dążeń do stworzenia związku Polski, Litwy i Ukrainy.

Jak już wspomniałem, federacyjne pomysły Piłsudskiego zaczęły nabierać coraz bardziej wyraźnych kształtów politycznych po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Wiosną 1919 r. dążenia Tymczasowego Naczelnika Państwa w tej dziedzinie zostały wyraźnie potwierdzone przez jego bliskich współpracowników - Leona Wasilewskiego i Janusza Radziwiłła. W obu przypadkach przesłanką do formułowania opinii o celowości stworzenia w Europie Wschodniej jeszcze nie w pełni określonego związku państw było wzmiankowane przekonanie Piłsudskiego o historycznej misji Polski w tym regionie. Na początku maja 1919 r. Radziwiłł bez ogródek pisał w swym memoriale, że Rzeczpospolita powinna stać się „samodzielnym mocarstwem, świadomym swej siły, swych celów i swego dziejowego powołania”³. Jako takie państwo byłaby bowiem predestynowana do powołania rzeczzonej federacji, która mieściła się w ramach Piłsudskiego idei „Wielkiej Polski” mającej skupiać także narody dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainy. W obozie belwederskim (m. in. L. Wasilewski) wyrażano w związku z tym nieco naiwne przekonanie, że Litwini, Białorusini i Ukraińcy powinni w naturalny sposób gnać się do Polski w obawie przed nieustannym zagrożeniem ze strony Rosji⁴. Piłsudczycy nie ograniczali się u zarania Drugiej Rzeczypospolitej jedynie do głoszenia pomysłów federacyjnych. Tymczasowy Naczelnik Państwa starał się również stworzyć warunki dla podjęcia działań zmierzających do urzeczywistnienia tych koncepcji. W tym celu spowodował powierzenie przez premiera Jędrzeja Moraczewskiego funkcji ministra spraw zagranicznych właśnie Wasilewskiemu, a innym swym współpracownikom (Tytusowi Filipowiczowi i Romanowi Knollowi)

¹ W. Balcerak, Koncepcje „integracyjne” w polskiej polityce zagranicznej (1918-1939), „Dzieje Najnowsze”, nr 2, 1970, s. 33; K. M. Dziewanowski, Joseph Pilsudski. An European federalist, 1918-1922, Stanford 1969, s. 91; P. Hauser, Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i próba jej urzeczywistnienia w latach 1918-1921 (w:) Polska i Ukraina. Sojusz z 1920 roku i jego następstwa, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera i E. Wiszki, Toruń 1997, s. 38; A. Micewski, W cieniu marszałka Piłsudskiego. Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej, Warszawa 1968, s. 25; J. Jekiel, Koncepcje wschodniej granicy Polski w polskiej myśli politycznej w latach 1918-1919. Rozważania wstępne (w:) U źródeł polskiej nowoczesnej myśli..., s. 169 i n.

² Por. J. Juchnowski, Federalizm w myśli politycznej PPS a sprawa niepodległości Polski (1893-1918), *Acta Universitatis Wratislaviensis, Seria „Nauki Polityczne”*, t. XVIII, 1983, s. 36 i n.; idem, Federalizm i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922-1939) (w:) *Federalizm. Teorie i koncepcje*, pod red. W. Bokajły, Wrocław 1998, s. 202 i n.

³ Pro memoria Janusza Radziwiłła w sprawie granic wschodnich Polski z 10 V 1919 r., „Materiały do historii stosunków polsko-radzieckich”, t. II – listopad 1918-kwiecień 1920, Warszawa 1961, s. 255. Por. też L. Wasilewski, Józef Piłsudski. Jakim go znałem, Warszawa 1935, s. 175-176.

⁴ J. Konefał, Koncepcja federalistyczna Józefa Piłsudskiego (w:) *Zar niepodległości. Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego*, pod red. L. Maliszewskiego, Lublin 2004, s. 59 i n.

zapewnił mniej eksponowane stanowiska w tym resorcie. Realizacja idei federacyjnych napotykała jednak na rozmaite przeszkody. Jedną z najpoważniejszych było niezgodne z planami Piłsudskiego stanowisko Litwinów – wprawdzie nie wszystkich, ale przytłaczającej większości z nich – w kwestii ustanowienia w Wilnie stolicy tego państwa. Nie wyobrażali oni sobie jakiegokolwiek związku z Polską bez przynależności Wilna do Litwy. W zamyśle Piłsudskiego urzeczywistnienie planów federacyjnych wymagało natomiast zajęcia przez Polskę ziem, których ośrodkami były Wilno, Mińsk i Kijów jako warunku stworzenia w dalszej kolejności na tych obszarach państw sfederowanych z Rzeczpospolitą. Z tego względu niektórzy politycy litewscy (nawet prychylny Polsce Michał Römer) uważali już w 1919 r., że plany Piłsudskiego w gruncie rzeczy nie opierały się na idei federacji, nie mówiąc już o konfederacji, lecz na koncepcji „imperium dominiów polskich” obejmującym dawne terytorium Jagiellonów¹. Przy takim założeniu wymienione narody wschodnioeuropejskie zostałyby – według współczesnego autora litewskiego Rimantasa Miknysa - faktycznie podporządkowane Polakom, nie będąc równoprawnymi partnerami w ramach ewentualnej federacji. Warto wskazać, że powyższą opinię reprezentuje nie tylko ten badacz, ale bywa ona także wyrażana przez niektórych polskich uczonych². W polskiej literaturze naukowej przeważa jednak opinia, według której należy uznać pomysły Piłsudskiego w odniesieniu do Litwy, Ukrainy i poniekąd Białorusi za federacyjne.

Napotykać na zdecydowany upór Litwinów w sprawie Wilna, Tymczasowy Naczelnik Państwa przyjął wobec nich politykę faktów dokonanych. Sposobem na wymuszenie na Litwinach zgody na federację z Polską miało – w zamyśle Piłsudskiego – być zbrojne zajęcie przez armię polską Wilna znajdującego się w 1919 r. we władaniu bolszewików. Warto zaznaczyć, że sytuacja polityczna na Litwie (składającej się z Litwy etnicznej i większej od niej Litwy historycznej) w omawianym okresie była mocno pogmatwana, podobnie jak na Ukrainie, o czym niżej. Od 1917 r. działała tam Litewska Rada Narodowa (Taryba) pod przewodnictwem Antanasa Smetony, która w lutym następnego roku proklamowała powstanie niepodległego państwa litewskiego, faktycznie częściowo uzależnionego od Niemiec. Przeciwno Tarybie wystąpili rodzeni komuniści, powołując w 1918 r. własny rząd, a po wkroczeniu Armii Czerwonej na Litwę w 1919 r. ogłaszając powstanie Litewsko-Białoruskiej Republiki Socjalistycznej. Przetrwała ona zaledwie do połowy tegoż roku, kiedy władzę – po rozgromieniu bolszewików – ponownie przejął rząd Taryby. Wszystko to nie pozostało bez wpływu na polityczne zamierzenia Piłsudskiego wobec Litwy, a zwłaszcza samego Wilna. Zgodnie bowiem z sugestią Wasilewskiego „serio można będzie gadać z Litwinami tylko wówczas, kiedy będziemy trzymali Wilno mocno w ręku”³. Mając na uwadze wspomniane uwarunkowania polityczne, Piłsudski wczesną wiosną 1919 r. zapewniał wspomnianego

¹ R. Miknys, Michał Römer, krajowcy a idea zjednoczenia Europy w pierwszej połowie XX w. (w:) O nowy kształt Europy. XX-wieczne koncepcje federalistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej i ich implikacje dla dyskusji o przyszłości Europy, pod red. J. Kłoczowskiego i S. Łukasiewicza, Lublin 2003, s. 99. Por. też Z. Solak, Wyprawa kowieńska Michała Römera, „Niepodległość”, t. XLVII, Nowy Jork-Londyn 1995, s. 138 i n.; K. Katelbach, Moja misja kowieńska, „Zeszyty Historyczne”, nr 36, Paryż 1976, s. 60.

² Por. A. Nowak, Polska i trzy Rosje..., s. 219 i n.; J. Bardach, O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań 1988, s. 275 i n. Por. też J. Cisek, Piłsudski's Federalism 1918-1921 (w:) Wilsonian East Central Europe. Current Perspective, ed. by J. J. S. Micgel, New York 1995, s. 42 i n.

³ Raport L. Wasilewskiego z misji w Paryżu z 3 IV 1919 r., „Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, t. t. VI, 1970, s. 242. Por. też T. Piszczkowski, *Odbudowanie Polski 1914-1921. Historia i polityka*, Londyn 1969, s. 259.

Römera (w którym upatrywał przyszłego premiera Litwy), że po wkroczeniu wojsk polskich do Wilna ogłosi proklamację, która będzie zapowiadała samodzielność państwa litewskiego, a równocześnie przewidywała jego związek z Polską. Litwini nie zamierzali jednak przystać na propozycję Tymczasowego Naczelnika Państwa, konsekwentnie domagając się uznania Wilna za swoją stolicę. Odmowa ze strony Litwinów przypieczętowała decyzję Piłsudskiego o zbrojnym zajęciu Wilna, co nastąpiło w dniu 19 IV 1919 r. – głównie jednak w celu wypędzenia stamtąd komunistów, a nie aneksji tego miasta przez Polskę (za czym opowiadali się endecy)¹. Mimo podjętych działań militarnych wciąż liczył on na porozumienie z Litwinami, wydając kolejną odezwę do nich, w której zapewniał o swym uznaniu dla ich prawa do swobodnego „rozwiązywania spraw wewnętrznych i narodowych” oraz o gotowości do powołania w Wilnie cywilnego zarządu². Piłsudski był bowiem przekonany, że proces budowy federacji środkowo-europejskiej powinno się rozpocząć właśnie od ułożenia poprawnych stosunków z Litwą, uwzględniając przywiązanie jej rdzennych mieszkańców do sprawy własnej państwowości. Z jednej więc strony stał się wymusić na Litwinach wskazane ustępstwa wobec Polski, z drugiej zaś – próbował pozyskać ich przychyłność poprzez obietnicę poparcia starań o ustanowienie i utrzymanie samodzielnego państwa litewskiego. Polityka ta nie przynosiła jednak rezultatów spodziewanych przez piłsudczyków, w znacznej mierze z powodu nieprzejednanej postawy Litwinów, ale też częściowo wskutek błędów taktycznych popełnianych w odniesieniu do nich przez obóz belwederski³. Kwestia stosunków polsko-litewskich urosła do rangi tak ważnego problemu politycznego, że znalazła nawet odzwierciedlenie na konferencji paryskiej w 1919 r. Wśród polskich delegatów na nią ścierały się dwa odmienne stanowiska w tej sprawie: piłsudczyków i endeków⁴. Podobna polaryzacja opinii dotyczących relacji Polski z wschodnimi sąsiadami ujawniła się w działającym od 1914 r. w stolicy Francji Komitecie Narodowym Polskim. Opcję piłsudczykową reprezentował w 1919 r. na tym forum Antoni Sujkowski, który z zapałem przekonywał do uznania celowości stworzenia federacji⁵. Tego rodzaju rozwiązanie ustrojowo-terytorialne popierał także ówczesny premier polski Ignacy Paderewski. Starał się on przekonać do idei federacji wschodnio-europejskiej prezydenta USA Woodrowa Wilsona, upatrując w niej załazek przyszłych Stanów Zjednoczonych Europy. Warto dodać, że założenia polityki wschodniej Piłsudskiego (łącznie z planami wobec Litwy) wzbudziły życzliwe zainteresowanie również za granicą: na Łotwie, w Estonii i Finlandii, a nawet w Wielkiej Brytanii.

¹ Również piłsudczycy nie wykluczali jednak już wczesną wiosną 1919 r. możliwości ostatecznego przyłączenia Wilna do Polski, o czym świadczy tekst artykułu w „Gazecie Polskiej” nr 83 z 16 III tegoż roku, w którym mowa o potrzebie przesunięcia granic Polski na wschód w taki sposób, aby na jej terytorium znalazły się m. in. ziemie wileńska, grodzieńska i białostocka. Por. R. Wapiński, *Miejsce ziem wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej w polskiej świadomości politycznej lat 1864-1918*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Seria „Historia”, t. 116, 1994, s. 53 i n.

² S. Swianiewicz, *Niezrealizowane plany Piłsudskiego*, „Kultura”, nr 5, Paryż 1960, s. 6. Por. też J. Ochamański, *Kulisy wyprawy wileńskiej Piłsudskiego*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, t. IV, 1968, s. 69 i n.; J. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918 – IV 1920)*, Warszawa 1962, s. 83 i in.

³ P. Lossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920*, Warszawa 1966, s. 80.

⁴ Profederacyjne koncepcje reprezentowali na tej konferencji przedstawiciele rozmaitych polskich środowisk politycznych: K. Dłuski, M. Sokolnicki, B. Wieniawa-Długoszowski i in. K. Gomółka, *Między Polska a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych 1918-1922*, Warszawa 1994, s. 35.

⁵ J. Zamoyski, *Powrót na mapę. Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1914-1919*, Warszawa 1991, s. 74.

W 1919 r. Piłsudskiemu szczególnie zależało jednak nie tyle na pozyskaniu dla swych federacyjnych pomysłów przychylności Łotyszy czy Estończyków, ile właśnie Litwinów. Nie ustawał więc w wysiłkach zmierzających do nakłonienia polityków litewskich do współpracy w tej dziedzinie. W swej polityce wobec Litwy nie tylko wiośną, lecz również latem 1919 r. wciąż zakładał on możliwość stworzenia federacji, nie wykluczając jednak przyłączenia Wilna do Polski, co przekreślałoby – z czego zdawał sobie sprawę – realizację koncepcji unii z tym państwem. Wątpliwości nurtujące w tej sprawie Tymczasowego Naczelnika Państwa znalazły potwierdzenie w relacjach Komisarza Generalnego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich - Jerzego Osmółowskiego. Pisał on w lipcu 1919 r., że Piłsudski nie może się zdecydować na wybór jednej z tych dwóch ewentualności, ale zapewne chce „bezwzględnie, bezwzględnie wyratować dla Polski Wileńszczyznę”¹. Przedstawiciele obozu belwederskiego starali się nieustannie rozwijać akcję propagandową mającą na celu uzasadnienie głoszonych przez nich racji politycznych w odniesieniu do Litwy. Na polecenie Wasilewskiego zajął się nią w Wilnie m. in. Józef Albin Herbaczewski. W swej broszurze „Dokąd idziesz, Litwinie” wskazywał na grożące Litwie niebezpieczeństwo tak ze strony Rosji, jak i Niemiec, sceptycznie oceniając w związku z tym możliwości stworzenia samodzielnego państwa litewskiego². Jedynie w federacji z Polską mogliby Litwini „dzielnie stawić czoła temu niebezpieczeństwu i poczuć się rzeczywiście wolni”. W sierpniu 1919 r. Piłsudski wysłał Wasilewskiego i Tadeusza Kasprzyckiego z misją porozumienia się w sprawie federacji z politykami w Kownie (Jonas Vileišis, Stepanas Kairys, Petras Leonas i in.). Polacy zaproponowali stworzenie „Stanów Zjednoczonych” obszarów wschodnich Europy z trzema ośrodkami administracyjnymi: Wilnem, Kownem i Mińskiem. W miastach tych miałyby zostać powołane sejmy, które wyłoniłyby władze centralne wymienionych ziem. Politycy litewscy nie wykazali jednak zainteresowania projektem polskich wysłanników, a nawet okazali się wrogo do niego nastawieni, obawiając się dominacji Polski w takim związku. Ponownie odżyła zatem wśród piłsudczyków koncepcja podjęcia wobec Litwinów polityki faktów dokonanych. W tym celu podjęta została decyzja o dokonaniu przez Polską Organizację Wojskową (POW) zamachu stanu w Kownie w nocy z 27 na 28 VIII 1919 r. Ostatecznie nie przeprowadzona przez POW akcja zasadniczo pogrzebała szanse na ewentualną federację polsko-litewską, gdyż władze w Kownie jeszcze bardziej usztywniły swoje stanowisko w tej sprawie.

Opór Litwinów wobec wschodnich planów Piłsudskiego spowodował zmianę jego nastawienia do Litwy. Od około połowy 1919 r. postanowił on „traktować Litwę per nogam, objawiać wobec niej negligencje, bo jej politycy – to – albo durnie, albo sprzedajni. W ostateczności pobijemy ją”³. Piłsudski nie przekreślał jednak możliwości jakiegokolwiek porozumienia z Litwinami. W tym względzie liczył na pomoc ze strony innych krajów bałtyckich, które – jak wspominałem – odnosiły się raczej przychylnie do jego koncepcji polityki wschodniej. Tymczasowy Naczelnik Państwa spodziewał się, że wpłyną one na zmianę stanowiska Litwy wobec planów federacyjnych, uświadamiając Litwinom korzyści płynące z przystąpienia do takiego związku. Z takim zamiarem

¹ Cyt. za J. Lewandowski, *Federalizm...*, s. 228. Na dylematy Piłsudskiego w odniesieniu do Litwy zwracał także uwagę Z. Budecki, *Stosunki polsko-litewskie. Po wojnie światowej 1918-1928*, Warszawa 1928, s. 18 i n.

² A. J. Horbachewski, *O Wilno i nie tylko o Wilno*, Warszawa 1922, s. 7 i n.

³ L. Wasilewski, *Józef Piłsudski...*, s. 214.

Wasilewski udał się w styczniu 1920 r. do Helsinek na konferencję bałtycką z udziałem - prócz Polaków - także przedstawicieli władz fińskich, estońskich, łotewskich i litewskich. W imieniu Piłsudskiego miał on porozumieć się z nimi „w sprawie obrony wspólnych interesów politycznych, ekonomicznych i wojskowych”¹. Również tym razem nie udało się jednak pozyskać przychylności Litwinów. Mimo to konferencja w Helsinkach wcale nie zakończyła się niepowodzeniem. Ustalono bowiem na niej utworzenie wspólnego (z wyjątkiem Litwy) frontu antybolszewickiego i powołanie w Rydze biura do wymiany informacji o siłach zbrojnych wymienionych państw i sytuacji militarnej we wschodniej Europie². Na początku lutego 1920 r. ze wspólnego frontu antybolszewickiego wyłamała się Estonia, zawierając układ pokojowy z Rosją. W tej sytuacji władze polskie mogły - wśród krajów bałtyckich - liczyć na współpracę już tylko z Łotwą i Finlandią. Do współdziałania zamierzały one zatem nakłonić (na konferencji w marcu tegoż roku) także Rumunię i tzw. Ukrainę petlurowską (Ukraińską Republikę Ludową). Z Łotwą Piłsudski wiązał ponadto pewne - wprawdzie słabe - nadzieje na przełamanie impasu w stosunkach polsko-litewskich. Jeszcze w 1919 r. zakładał bowiem, że władze łotewskie wpłyną na zmianę stanowiska Litwinów wobec Polski, zwłaszcza wtedy, gdyby Łotwa znalazła się w federacji z Rzeczpospolitą³. Żadne działania w tej sprawie nie przyniosły jednak pozytywnych rezultatów. Ostateczny kres zabiegom o pozyskanie Litwy dla polityki wschodniej Piłsudskiego położyło włączenie (1922) Wilna i okolic do Polski w wyniku akcji zbrojnej gen. Lucjana Żeligowskiego w dniu 12 X 1920 r. i proklamowania przez niego odrębnej Litwy Środkowej.

Oprócz Litwy w federacyjnych koncepcjach obozu belwederskiego ważną rolę odgrywała Ukraina. Jej znaczenie nie było wprawdzie aż tak priorytetowe dla Piłsudskiego jak kwestia litewska, ale niewątpliwie trudne do przecenienia w planach wschodnich Tymczasowego Naczelnika Państwa. Już od 1918 r. traktował on Ukrainę jako „naturalną przegrodę” między Polską a Rosją i z tego względu zawsze brał Ukrainę pod uwagę w swych pomysłach dotyczących wschodniej polityki Rzeczypospolitej⁴. Dążąc do pozyskania Ukrainy dla swych projektów federacyjnych, Piłsudski zamierzał osłabić gospodarczy potencjał Rosji sowieckiej, a tym samym zmniejszyć zagrożenie z jej strony dla Polski. Ewentualny związek Ukrainy z Polską oznaczałby bowiem utratę przez Rosję obszarów obfitujących w rozmaite bogactwa naturalne (m. in. węgiel i żyzne grunty orne). Obóz belwederski był przekonany o celowości takiej federacji - obejmującej również inne państwa na wschód od Rzeczypospolitej - nie tylko w okresie tuż po odzyskaniu przez Polskę niepodległości,

¹ J. Lewandowski, *Federalizm...*, s. 202. Do nawiązania współpracy z tymi państwami parły także polskie kręgi wojskowe oraz dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. Por. instrukcję Ministerstwa Spraw Zagranicznych dla przedstawicieli dyplomatycznych RP zawierającą wytyczne polskiej polityki wschodniej z 10 X 1920 r. (w.): „Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich”, t. III, Warszawa 1967, s. 464.

² A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919-1925*, Warszawa 1972, s. 57 i n.

³ Z tego względu zależało mu na uzyskaniu bezpośredniej granicy Polski z Łotwą, która przecięłaby terytorialną łączność Litwy z Rosją. Por. L. Wasilewski, *Józef Piłsudski...*, s. 176; K. Grygajtis, *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku*, Częstochowa 2001, s. 254 i n.

⁴ Por. H. Jabłoński, *Z dziejów genezy sojuszu Piłsudski - Petlura*, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej”, nr 5, 1961, s. 40 i n.; E. Koko, *Polska Partia Socjalistyczna i Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1920. Próba porównania stanowisk*, „Dzieje Najnowsze”, z. 1, t. XXI, 1918, s. 27 i n.

ale także jeszcze pod koniec 1920 r., a nawet w nieco późniejszym okresie¹. Doceniając strategiczne znaczenie Ukrainy na Wschodzie jako południowej flanki planowanej federacji, władze Rzeczypospolitej – inspirowane przez Piłsudskiego – już w styczniu 1919 r. doprowadziły do pierwszych kontaktów z przedstawicielami rządu tego państwa. Do Warszawy przybyła wtedy delegacja ukraińska o „orientacji petlurowskiej” (Jewhienij Wołoszczynowski i Wienczesław Prokoponicz), z którą rozmowy prowadzili ze strony polskiej Aleksander Więckowski, Stanisław Wojciechowski i Witold Jodko. Podczas tych pertraktacji nie doszło wszakże do zawarcia porozumienia w sprawie federacji, a jedynie w zarysie ustalono kwestię kształtu przyszłych granic między obydwojma państwami². Sprawę ewentualnego utworzenia związku Polski z Ukrainą dodatkowo komplikowała pogmatwana sytuacja wewnętrzna panująca w tamtym okresie u tego wschodniego sąsiada Rzeczypospolitej. Ukraina nie była bowiem po I wojnie światowej jednorodnym tworem politycznym i terytorialnym, rozpadając się na obszary probolszewickie i tereny wrogie siłom komunistycznym. Oprócz dążącej do niepodległości Ukraińskiej Republiki Ludowej już od października 1918 r. istniała w Galicji Wschodniej probolszewicka Zachodnioukraińska Republika Ludowa (ZURL), a na początku 1919 r. proklamowano w Charkowie Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką. W styczniu tegoż roku ZURL podpisała akt unii z Ukrainą Naddnieprzańską. W wyniku tych wydarzeń doszło do konfliktu zbrojnego z Polską, która nie zamierzała się wyrzec Galicji Wschodniej, wypierając Ukraińców z tego obszaru. Krwawe walki toczyły się w listopadzie 1918 r. zwłaszcza o Lwów – uważany podobnie jak Wilno przez Piłsudskiego za bastion polskości. Przypomnę, że ostatecznie kres dążącej do niezależności i od Polski, i od Rosji sowieckiej Ukraińskiej Republice Ludowej położył traktat ryski z marca 1921 r.

Niewątpliwie sprawa przynależności państwowej Lwowa negatywnie zaważyła na stosunkach polsko-ukraińskich, zasadniczo utrudniając jeszcze przed 1921 r. zawarcie federacji. Piłsudczycy mieli jednak na początku lat dwudziestych nadzieję na ułożenie takich relacji z Ukrainą, które nie przekreślałyby możliwości realizacji tego rodzaju planów w sprzyjających okolicznościach w przyszłości. Taka ewentualność chwilowo zarysowała się zresztą w maju 1919 r., kiedy Dyrektoriat Ukraińskiej Republiki Ludowej (na czele z Semenem Petlurą) nie wykluczał nawet unii z Polską³. W rezultacie podjętych wtedy w Lublinie rozmów polsko-ukraińskich Rzeczypospolita zobowiązała się do udzielenia Petlurze pomocy wojskowej przeciwko bolszewikom. Podczas kolejnych negocjacji przedstawicieli obu rządów (m. in. we wrześniu 1919 r.) nie było jednak już wyraźnie mowy o wspólnej federacji⁴. Przedstawicielom Petlury przede wszystkim

¹ Por. artykuł Sprawa Petlury, „Nowa Reforma”, nr 277 z 21 XI 1920 r. Podaję za J. Lewandowski, *Imperialne słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921-1926*, Warszawa 1967, s. 52-53.

² P. Wandycz, *Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919-1920*, „Zeszyty Historyczne”, nr 12, Paryż 1967, s. 74. Por. też W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935*, t. II, Warszawa 1994, s. 67 i n.

³ Takie informacje przytoczył w swym raporcie wysłannik władz Ukraińskiej Republiki Ludowej do Polski – B. Kutylowski. Zachowały się one w zbiorach Zespołu Komitetu Narodowego Polskiego w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Podaję za G. Haręzą, *Polskie koncepcje federacyjne w okresie międzywojennym*, Wrocław 2005, s. 123 (komputeropis rozprawy doktorskiej).

⁴ J. Pisuliński, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923*, Wrocław 2004, s. 224 i n.; R. Torzecki, *Piłsudski i Petlura w latach 1919-1923 (w:) Międzyzmorze, Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX i XX wiek, oprac. zbior., Warszawa 1995, s. 196 i n.*

zależało na uzyskaniu wsparcia militarnego ze strony Polski, przy zachowaniu niezależności państwowej Ukrainy. Możliwość podjęcia przez władze w Warszawie i Kijowie zagadnienia związku obu państw (oraz innych krajów w tej części Europy) nie została jednak całkowicie zaprzepaszczone. Pewne nadzieje na powstanie federacji z Ukrainą mogło – jak się wydaje – stwarzać zawarcie tzw. umowy warszawskiej (22 IV 1920) w sprawie wytyczenia granicy Polski z tym państwem. Dążenie do jednoznacznego uregulowania spornych spraw terytorialnych otwierało bowiem perspektywę bliższej współpracy polsko-ukraińskiej¹. Wbrew oczekiwaniom piłsudczyków nigdy zresztą do niej nie doszło. Przeciwnie – po zawarciu wspomnianego traktatu ryzykiego stosunki Rzeczypospolitej z sowiecką Ukrainą nie układały się poprawnie (z powodu odmienności ustrojowych między tymi państwami i narodowościowych dążeń mniejszości ukraińskiej żyjącej w granicach Drugiej Rzeczypospolitej). Jak w przypadku Litwy, tak i w odniesieniu do Ukrainy kwestia ewentualnej federacji napotykała więc na rozmaite przeszkody, które głównie wynikały z historycznie nawarstwionych wzajemnych uprzedzeń, obaw i pretensji oraz niesprzyjającej pomysłom Piłsudskiego sytuacji międzynarodowej w Europie Wschodniej.

W polu zainteresowań obozu belwederskiego kwestią federacji w tej części kontynentu znajdowała się również Białoruś. Jak się jeszcze przekonamy, sprawa utworzenia związku z nią przedstawiała się jednak inaczej niż w przypadku Litwy i Ukrainy. Niewątpliwie oba te kraje odgrywały większą od Białorusi rolę w planach Piłsudskiego. Przed przejściem do omówienia tego zagadnienia warto przypomnieć kilka faktów z dziejów Białorusi na przełomie drugiej i trzeciej dekady XX w. Ówczesna sytuacja polityczna na tym obszarze także warunkowała bowiem plany wschodnie Piłsudskiego. Jeszcze przed zakończeniem I wojny światowej nastąpiła na Białorusi znaczna radykalizacja nastrojów społecznych i narodowościowych, m. in. w rezultacie jej okupacji przez wojska niemieckie i austriackie w 1918 r. Działająca od lipca 1917 r. Rada Białoruska szukała najpierw wsparcia ze strony Korpusu Polskiego gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego, a następnie Niemców. Powołany przez nią rząd upadł wraz z opanowaniem pod koniec 1919 r. większej części Białorusi przez Armię Czerwoną. W lutym i marcu 1919 r. zaczęły się walki między oddziałami polskimi i bolszewickimi, zajmującymi początkowo tereny po ewakuowanych wojskach niemieckich. Zapewne nie po myśli Piłsudskiego były jeszcze inne wydarzenia rozgrywające się wtedy na Białorusi. Należało do nich proklamowanie na samym początku stycznia tegoż roku Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, które położyło kres dążeniom bardziej uświadomionych narodowo Białorusinów do państwowej samodzielności. Tym samym odpadły podstawy do podjęcia działań zmierzających do włączenia Białorusi do ewentualnej federacji z Polską. Podczas wojny polsko-bolszewickiej pojawiły się jednak okoliczności mogące sprzyjać realizacji Piłsudskiego planów w tej dziedzinie. Na początku października 1920 r. Sowietzi wystąpili bowiem z propozycją ustępstw terytorialnych wobec Polski na obszarze Białorusi. Znamienne, że władze Rzeczypospolitej nie skorzystały z tej oferty (obejmującej m. in. przyłączenie do Polski Mińska Litewskiego) i zdecydowały o

¹ Jeszcze w 1919 r. namawiali do tej współpracy, mającej obejmować także inne kraje Europy Wschodniej, publicyści związani z obozem belwederskim, m. in. T. Święcicki i A. Skwarczyński, zamieszczając na ten temat artykuły na łamach „Gazety Polskiej” (np. nr 341 z 28 IX 1919 i nr 354 z 11 X 1919) i periodyku „Rząd i Wojsko” (m. in. nr 42-43 z 23 XI 1919).

cofnięciu granicy Polski na Białorusi o około sto kilometrów na zachód¹. W ten sposób została zaprzeczona możliwość powstania samodzielnego państwa białoruskiego, a zatem również zawiązania z nim ewentualnej federacji. Warto w związku z tym zastanowić się nad przyczynami postępowania władz polskich. Jak wynika z wydanej w Londynie w 1943 r. pracy Stanisława Grabskiego „La frontiere polono-sovietique”, w gruncie rzeczy nie były one zainteresowane w utworzeniu samodzielnego państwa białoruskiego, gdyż uważały, że Białorusini nie byli zdolni do jego utrzymania – ze względu na słabe poczucie własnej odrębności narodowej i znaczną bolszewizację tego społeczeństwa. Jeszcze na początku 1920 r. Piłsudski miał powiedzieć podczas narady ze wspomnianym Osmółowskim, Walerym Sławkiem i Władysławem Raczkiewiczem, że nie zamierza czynić „politycznych ustępstw na korzyść fikcji białoruskiej”, a jedynie opowiada się za „rozwojem kulturalnym” Białorusinów². Tymczasowy Naczelnik Państwa brał również pod uwagę stanowisko byłych państw Ententy, które sceptycznie zapatrywały się na możliwość samodzielnego funkcjonowania Białorusi na arenie międzynarodowej. Z niedowierzaniem o możliwości jakiegokolwiek związku Polski z Białorusią wypowiadał się już we wrześniu 1919 r. skądinąd gorący orędownik federacji państw Europy Wschodniej – Melchior Wańkowicz na łamach czasopisma „Rząd i Wojsko”. Z przedstawionych enuncjacji nasuwa się zatem wniosek, że Białoruś w zasadzie nigdy nie była traktowana przez piłsudczyków jako potencjalny członek ewentualnej federacji wschodnio-europejskiej (przynajmniej dopóty, dopóki nie stałaby się ona samodzielnym tworem politycznym). Jak wiadomo, od czasu zawarcia traktatu ryskiego, a nawet od końca 1920 r. powołanie niezależnego państwa białoruskiego okazało się już sprawą zupełnie nierealną.

Mnożące się przeszkody na drodze do zawiązania federacji z Litwą i Ukrainą spowodowały wzrost zainteresowania Piłsudskiego i niektórych jego popleczników formułowanymi niekiedy przez nich jeszcze przed 1918 r. koncepcjami „Międzymorza” (*intermarum*). Należy zauważyć, że pomysły w tej dziedzinie stanowiły także rodzaj koncepcji federacyjnych, a przynajmniej konfederacyjnych. W odróżnieniu jednak od niezrealizowanych planów związku z Litwą i Ukrainą czy ewentualnie Białorusią, nie w pełni zresztą sprecyzowana idea „Międzymorza” dotyczyła nieco większej liczby państw, a konkretnie krajów leżących pomiędzy Bałtykiem a Morzem Czarnym (Finlandia, Estonia, Łotwa, Polska, Węgry, Rumunia). Do tej grupy państw Piłsudski zaliczał nawet jeszcze Armenię i Gruzję. W kręgach związanych z Tymczasowym Naczelnikiem Państwa nie wykluczano również przynależności do *intermarum* krajów leżących nad Morzem Egejskim i Śródziemnym. Koncepcja „Międzymorza” opierała się jeśli nie na identycznych, to niewątpliwie na podobnych do omówionych już pomysłów federacyjnych założeniach politycznych: dążeniu do osłabienia, a nawet rozbicia Rosji,

¹ K. Grygajtis, Polskie idee federacyjne..., s. 260 i n. Por. też K. Gomółka, op. cit., s. 63; A. Deruga, Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919), Warszawa 1969, s. 123 i n.; J. Łojek, Idea federacyjna Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Powszechny”, nr 11, 1988, s. 187; M. Wojnicka, Związki Polski z Białorusią w świetle prasy polskiej w latach 1918-1921, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXX, 1996, s. 27 i n.; idem, Stosunek Polski do Białorusi w latach 1918-1920 (w:) Odrodzona Polska wśród sąsiadów 1918-1921, pod red. A. Koryna, Warszawa 1989, s. 76 i n.

² Podaję za J. Lewandowskim, Federalizm..., s. 229. Przy innej okazji Piłsudski stwierdził: „Białoruś jest zupełnie jeszcze nie przygotowana (do utworzenia własnej państwowości – przyp. M. M.) i występować obecnie ostro ze sprawą białoruską byłoby to kompromitowanie innych spraw, poważniejszych. Trzeba utworzyć precedensy i czekać odpowiedniej koniunktury, wytwarzając na razie w Polsce Piemont białoruski”. L. Wasilewski, Józef Piłsudski..., s. 216.

czyli zażegnania zagrożenia z jej strony dla mniejszych krajów Europy Wschodniej¹. Na przełomie lat dwudziestych oba pomysły przenikały się zresztą wzajemnie, a zapewne nie wykluczały się ze sobą, świadcząc o poszukiwaniu przez obóz belwederski optymalnego rozwiązania kwestii polityki wschodniej Rzeczypospolitej. Można w zasadzie stwierdzić, że pierwotnie idee federacji Polski z Litwą i Ukrainą mieściły się w ramach szerszej koncepcji „Międzymorza”. W zamyśle piłsudczyków wszystkie wymienione kraje (w obu odmianach idei federacyjnej) powinny stworzyć swego rodzaju „kordon sanitarny” wobec bolszewickiej Rosji, umacniając również – poprzez przynależność do jednego, wielonarodowego związku państw – swoją pozycję wobec Niemiec. Jednym z pierwszych publicystów związanych z obozem belwederskim i głoszących potrzebę stworzenia aliansu państw leżących w strefie „Międzymorza” był Włodzimierz Wakar. Wystąpił on z tym pomysłem już w 1919 r., a więc w okresie trwających jeszcze pertraktacji z Litwą i Ukrainą w sprawie utworzenia federacji². Do piewców koncepcji *intermarum* należeli także inni, pozostający pod wpływem obozu belwederskiego publicyści polscy w tamtym okresie, m. in. Tomasz Krymski i Eugeniusz Wiśniewski. Za takim rozwiązaniem politycznym wyraźnie optował szczególnie aktywny w dążeniu do realizacji planów federacyjnych Leon Wasilewski. Celowość wdrożenia idei „Międzymorza” miało przede wszystkim – jak pisał w 1923 r. – uzasadnić „nieszczęśliwe położenie geograficzne” Polski między Niemcami i Rosją³. Wasilewski zdawał sobie jednak już wtedy sprawę z braku szans na urzeczywistnienie tego pomysłu. Warto zaznaczyć, że koncepcję *intermarum* lansowali nie tylko piłsudczycy, ale także przedstawiciele innych sił politycznych w ówczesnej Polsce. Opowiadali się za nią i niektórzy działacze ludowi (zwłaszcza z kręgów PSL „Wyzwolenie”), i socjaliści, a nawet konserwatyści (Jan Dobrowolski), liberałowie (Stanisław Bukowiecki) i endecy (Stanisław Kozicki). Do orędowników tej idei należał jeszcze przed 1918 r. niezwiązany z żadną z wymienionych opcji politycznych Wincenty Lutosławski⁴. Niektórzy publicyści próbowali nadać dążeniom do realizacji pomysłów „Międzymorza” pewne formy organizacyjne, mające wspomóc odnośne zabiegi władz Rzeczypospolitej. W tym celu wspomniany Wakar doprowadził na początku 1921 r. wraz z innymi entuzjastami tej koncepcji (m. in. Tadeuszem Hołówką) do utworzenia Związku Zbliżenia Narodów Odrodzonych⁵. Już pod koniec tegoż roku stowarzyszenie to zaprzestało jednak działalności.

Za utworzeniem federacji obejmującej państwa między Bałtykiem i Morzem Czarnym przemawiały – w opinii polskiej dyplomacji w początkowym okresie po I wojnie światowej – nie tylko obawy przed zagrożeniem ze strony Rosji bolszewickiej i

¹ Już w 1904 r. Piłsudski złożył w tej sprawie memoriał japońskiemu Ministerstwu Spraw Zagranicznych, który może uchodzić za początek kształtowania się jego koncepcji „Międzymorza”. J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. II, s. 253. Por. też P. Okulewicz, *Koncepcja „Międzymorza” jako próba stworzenia strefy bezpieczeństwa między Niemcami a Rosją w okresie międzywojennym* (w:) *O nowy kształt Europy...*, s. 63.

² W. Wakar, *Związek Ludów Wyzwolonych*, Warszawa 1919, passim. Celowość stworzenia *intermarum* argumentował on także względami kulturalnymi, społecznymi i gospodarczymi, wskazując na podobieństwo w tych dziedzinach państw leżących między Bałtykiem i Morzem Czarnym. Por. też A. Skwarczyński, *Cele wojny na wschodzie*, Warszawa 1920, s. 8 i in.

³ L. Wasilewski, *Drogi rozwoju polskiej polityki zagranicznej*, „Droga”, nr 5 z 23 VIII 1923 r.

⁴ Por. W. Lutosławski, *Praca Narodowa*, Wilno 1922, passim. Z nie w pełni jeszcze sprecyzowanym pomysłem „Międzymorza” wystąpił on już w 1907 r. M. Boruta, *Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 81.

⁵ I. Werscher, *Z dziejów obozu belwederskiego*. Tadeusz Hołówko – życie i działalność, Warszawa 1984, s. 119.

Niemiec, lecz również inne względy polityczne. W koncepcji *intermarum* upatrywano mianowicie kontrpropozycję i alternatywę dla innego sojuszu – Czechosłowacji z Jugosławią i ewentualnie Rumunią, czyli tzw. Małej Ententy¹. Piłsudscy nie bez podstaw żywili obawy przed negatywnymi dla Polski skutkami takiego aliansu. Już w sierpniu 1920 r. doszło bowiem w Belgradzie do zawarcia pierwszego traktatu sojuszniczego między Królestwem Serbów, Chorwatów i Słoweńców i pragnącą odgrywać wiodącą rolę w Europie Środkowej Czechosłowacją. Co prawda porozumieniu obu tych państw zmierzającemu do powstania Małej Ententy sprzeciwiała się Rumunia, która opowiadała się za przynależnością do tego paktu także Polski i Grecji². Stanowisko władz w Bukareszcie nie osłabiło jednak dążenia Czechosłowacji do stworzenia Małej Ententy i przewodzenia krajom tej części Europy. Nie zmieniło się też negatywne nastawienie rządu w Pradze (głównie ministra spraw zagranicznych Edwarda Beneša) do ewentualnego przystąpienia Rzeczypospolitej do Małej Ententy. Udział większej od Czechosłowacji i silniejszej od niej Polski w owym sojuszu mógłby bowiem – w opinii rządu w Pradze – pozbawić Czechosłowację nadrzędnej pozycji w Małej Entencie. Z kolei Rzeczpospolita bynajmniej nie zamierzała – gdyby miała się znaleźć w tym układzie – odgrywać w nim podrzędnej roli. Jak wiadomo, piłsudscy pragnęli uczynić w Polsce swego rodzaju imperium w Europie Środkowo-Wschodniej, a w każdym razie zapewnić jej istotny wpływ na rozwój sytuacji politycznej w tym regionie. Dodam, że były jeszcze inne powody złych stosunków polsko-czechosłowackich po I wojnie światowej (m. in. kwestia Śląska Cieszyńskiego). Wąskie ramy tego artykułu nie pozwalają jednak rozwinąć tego zagadnienia. Należy wskazać, że w Rzeczypospolitej wcale nie brakowało zwolenników (m. in. Konstanty Skirmunt i Erazm Piltz) przystąpienia Polski do Małej Ententy, a nawet rzeczników zawarcia porozumienia z Czechosłowacją³. Ze względu na napięte relacje z tym państwem szef polskiej dyplomacji Eustachy Sapieha zdecydował jednak – zapewne pod wpływem Piłsudskiego – pod koniec października 1920 r. o rezygnacji Rzeczypospolitej z ubiegania się o członkowsko w Małej Entencie. W ten sposób wciąż aktualna pozostawała kwestia realizacji koncepcji „Międzymorza”, nabierając u zarania Drugiej Rzeczypospolitej priorytetowego znaczenia w polskiej polityce zagranicznej w odniesieniu do Europy Wschodniej i Środkowej.

Z tego względu władze polskie czyniły zabiegi o pozyskanie przychylności dla koncepcji *intermarum* w pierwszym rządzie ze strony Węgier i Rumunii. Tak w odniesieniu do jednego, jak i drugiego państwa osiągnięcie celu stawianego przez dyplomację Rzeczypospolitej nie nastroczało większych problemów. Stosunki z Węgrami układały się pomyślnie, m. in. z powodu wzajemnej sympatii obu narodów i historycznych związków między nimi. W Polsce doceniano przychylną postawę władz węgierskich wobec Rzeczypospolitej w okresie prowadzonej przez nią wojny z bolszewikami. Za zbliżeniem polsko-węgierskim opowiadała się także Francja, która po I

¹ P. Okulewicz, Koncepcja „międzymorza” w myśli i praktyce politycznej Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926, Poznań 2001, s. 46 i in.; H. Batowski, „Międzymorze”. Przyczynik do dziejów polityki zagranicznej przed rokiem 1939, „Przegląd Kulturalny”, nr 41 z 10-16 X 1957 r.

² W. Balcerak, Pakty regionalne w Europie Środkowej (1918-1939), „Sprawy Międzynarodowe”, nr 1, 1972, s. 72; J. Lewandowski, Pierwsze próby integracji Europy Środkowej po I wojnie światowej na tle rywalizacji polsko-czechosłowackiej, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. II, 1967, s. 152.

³ Do zawarcia takiego układu doszło 6 XI 1921 r., lecz okazał się on raczej niekorzystny dla Polski, gdyż Czechosłowacja nadal nie uznawała wschodniej granicy Rzeczypospolitej i nie wchodzić z nią w jakikolwiek sojusz. Por. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939, t. I, Warszawa 1989, s. 180.

wojnie światowej stała na straży tzw. porządku wersalskiego, dążąc do pozyskania poparcia dla ówczesnego *status quo* na kontynencie przez kraje Europy Środkowej i Wschodniej¹. Co się tyczy Rumunii, to już w maju 1919 r. wystąpiła ona jako sojusznik Polski w jej zmaganiach z Zachodnioukraińską Republiką Ludową, zajmując część Małopolski Wschodniej – Pokucie. Już w sierpniu tegoż roku Rumunia przekazała ten obszar Rzeczypospolitej. Warto dodać, że również w przypadku Rumunii rząd francuski sprzyjał polityce prowadzonej wobec niej przez Polskę. Aby przybliżyć możliwość realizacji koncepcji „Międzymorza”, władze Rzeczypospolitej starały się doprowadzić do poprawy niedobrych – z powodu sporów terytorialnych - stosunków między Węgrami i Rumunią. Przypomnę, że w wyniku traktatu w Trianon (4 VI 1920) Węgry utraciły na rzecz Rumunii Siedmiogród i wschodnią część Banatu. Bez zażegnania sytuacji konfliktowej między tymi dwoma państwami nie sposób było nawet myśleć o ewentualnym zbliżeniu politycznym na osi Warszawa – Budapeszt – Bukareszt. Stanowisko Polski w tej sprawie jednoznacznie sformułował minister Eustachy Sapieha w wywiadzie udzielonym dziennikowi „Temps” pod koniec września 1920 r. Podobnie wypowiedział się poseł Rzeczypospolitej w Budapeszcie, Jan Szembek, wymieniając jako zadanie polskiej dyplomacji dążenie do „pogodzenia Węgrów z Rumunami” i wskazując na potrzebę okazywania Węgrom „jak największej życzliwości”². Do poparcia dla koncepcji *intermarum* Polacy starali się – bez powodzenia - nakłonić Rumunię podczas wizyty na początku listopada 1920 r. w Warszawie jej ministra spraw zagranicznych Take Ionescu. Rumuni bezskutecznie usiłowali natomiast przekonać władze Rzeczypospolitej, aby zajęły one bardziej przychylne stanowisko wobec Małej Ententy. Choć rozmowy polsko-rumuńskie nie doprowadziły do budowy bloku „Międzymorza”, stworzyły jednak przesłanki do dalszych działań w tym kierunku. Na początku marca 1921 r. zawarta bowiem została między obydwoma państwami konwencja w sprawie przymierza obronnego. Również w późniejszych latach władze Rzeczypospolitej stawiały na współpracę z Rumunią i Węgrami, lecz nie była ona już uzależniona od ewentualnej zgody tych krajów na budowę „Międzymorza”. Jak się jeszcze przekonamy, koncepcja ta ostatecznie okazała się pomysłem raczej utopijnym.

Niemal równolegle z pertraktacjami z Rumunią na samym początku lat dwudziestych podejmowane były przez Polskę zabiegi o pozyskanie dla idei *intermarum* państw bałtyckich. Taki cel postawiła sobie do osiągnięcia delegacja Rzeczypospolitej na konferencję w Baldurii w pobliżu Rygi, która odbyła się w sierpniu 1920 r. także z udziałem przedstawicieli Litwy, Łotwy, Estonii, Finlandii oraz Ukrainy. Podpisany w rezultacie tego spotkania układ stanowił załączek Związku Bałtyckiego, mającego opierać się na współpracy wymienionych państw w sprawach politycznych, prawnych, ekonomicznych i gospodarczych³. Z ustaleń traktatowych wnet wyłamała się Litwa – w obawie przed nadrzędną pozycją Polski w tym sojuszu. Realizujące plany wschodnie

¹ J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919-1920)*, Warszawa 1970, s. 315 i n.. Por. też M. K. Kamiński, M. Zacharias, *W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918-1939*, Warszawa 1993, s. 62 i in.

² H. Bułhak, *W poszukiwaniu sojuszków i związków integracyjnych z państwami Europy Środkowej i Wschodniej. Przyczynek do dziejów dyplomacji polskiej jesienią 1920 r.* (w:) *Międzymorze, Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 235. Por. też M. Leczyk, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921-1939*, Białystok 1997, s. 36.

³ Z pomysłem takiego związku już jesienią 1919 r. wystąpił poseł polski na Łotwie W. Kamieniecki, który upatrywał w nim rodzaj federacji wschodnio-europejskiej. K. Grygajtis, *Koncepcje „Wielkiego Związku Bałtyckiego”* (1922 r.), „Sprawy Polityczne”, nr 3, 2002, s. 49; A. Skrzypek, *Układ polsko-bałtycki z 17 marca 1922 r.*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, t. VIII, 1971, s. 38 i n.

Piłsudskiego władze polskie rzeczywiście zamierzały odgrywać wiodącą rolę w Związku Bałtyckim. Na konferencji w Baldurii nie szczędziły one wysiłków, aby uzasadnić potrzebę zapewnienia Rzeczypospolitej odpowiedniej rangi międzynarodowej, używając w tym celu już wielokrotnie wysuwanego argumentu o zagrożeniu dla krajów Europy Wschodniej ze strony Rosji Sowieckiej i Niemiec¹. Uczestnicy omawianego spotkania postanowili odbywać również w przyszłości wspólne narady na szczeblu ministrów spraw zagranicznych, a nawet powołać stałe organy służące sojuszowi: Radę Delegatów Państw Bałtyckich i Radę Przedstawicieli Wojskowych. Dodam, że funkcjonowały one w zasadzie tylko na papierze. Mimo to polska dyplomacja pewne nadzieje na realizację koncepcji „Międzymorza” wiązała z kolejnym zjazdem bałtyckim, który odbył się pod koniec lipca 1921 r. w Helsinkach. Również w tym przypadku na przeszkodzie w osiągnięciu tego celu stała nieprzychylna wobec Rzeczypospolitej postawa władz litewskich. W miejsce szerokiego frontu państw bałtyckich lansowały one ideę tzw. małego związku (bez udziału Polski). Inicjatywa Litwinów zyskała – raczej niespodziewanie – poparcie Łotwy². Utworzenie Małego Związku Bałtyckiego zablokowały jednak rządy Estonii i Finlandii. Nie zamierzały one dopuścić do wyeliminowania Rzeczypospolitej z tego bloku, upatrując w niej państwo na tyle silne, że powinno ono wpływać na rozwój sytuacji w basenie Morza Bałtyckiego, blokując dążenia Niemiec i Rosji do hegemonii w tej części Europy. Aspiracje międzynarodowe tych dwóch państw stanowiły bowiem jeszcze większe zagrożenie dla małych krajów bałtyckich niż dla większej od nich Polski.

Warto w skrócie przedstawić dalszy rozwój wydarzeń politycznych mających wpływ na kształtowanie się koncepcji *intermarum*. W tej dziedzinie sytuacja zmieniała się niemal jak w kalejdoskopie. Już pod koniec 1921 r. władze łotewskie zrezygnowały z popierania stanowiska Litwy wobec Rzeczypospolitej, wyrażając tym razem pozytywny stosunek do kwestii udziału Polski w związku bałtyckim. Za częściowy sukces mogła Polska uznać przebieg kolejnej konferencji bałtyckiej, zorganizowanej w Warszawie w marcu 1922 r. Jej uczestnicy postanowili przyjąć wspólną linię polityczną podczas zbliżającej się konferencji w Genewie. Nie bez powodu władze Rzeczypospolitej – w tym sam Piłsudski – obawiały się, że dojdzie na niej do osłabienia pozycji Polski i innych mniejszych państw Europy Środkowej i Wschodniej, wskutek spodziewanego porozumienia między Niemcami i Związkiem Sowieckim. W celu niedopuszczenia do takiego obrotu sprawy rząd polski (reprezentowany na konferencji w Warszawie przez Skirmuntę) dążył do uzyskania poparcia również ze strony Francji, Rumunii, a nawet Czechosłowacji. Podpisany w marcu 1922 r. traktat o współpracy między Polską, Łotwą, Estonią i Finlandią nie wszedł jednak w życie. Nie został bowiem ratyfikowany przez parlament fiński, gdyż większość miała w nim posłowie o proniemieckich sympatiach. Mimo to prasa związana z obozem belwederskim przychylnie wypowiadała się o rezultatach konferencji warszawskiej³. Już w 1922 r. stawało się jednak coraz bardziej oczywiste dla piłsudczyków i innych zwolenników koncepcji „Międzymorza”, że szanse na jej realizację były nikłe. Co prawda państwa bałtyckie nadal współpracowały wtedy ze sobą, lecz wcale nie zamierzały łączyć się w federację, a nawet konfederację. Dodam, że

¹ Por. P. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003, s. 89; J. Juchnowski, *Federalizm w polskiej myśli politycznej XX wieku (w:) Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych*, pod red. T. Godlewskiego i W. Jurkiewicza, Bydgoszcz 2002, s. 213 i n.

² J. Lewandowski, *Pierwsze próby integracji...*, s. 158 i n.

³ Por. m. in. A. Bilmaus, *Związek państw bałtyckich*, „Przegląd Współczesny”, nr 29 z września 1924 r., s. 377.

wspólne stanowisko zajęły one podczas obrad konferencji rozbrojeniowej w Moskwie w grudniu 1922 r.¹ Jeszcze w styczniu 1925 r. Polacy próbowali reaktywować ideę *intermarum* na konferencji bałtyckiej w Helsinkach. Rezultaty tych zabiegów były jednak więcej niż skromne². Należy zauważyć, że po zawarciu traktatu ryskiego (ostatecznie wytyczającego granicę polsko-rosyjską) i w związku z ewolucją stanowiska państw Zachodu do Sowietów oraz Niemców, a także powstaniem Małej Ententy koncepcja „Międzymorza” coraz wyraźniej okazywała się polityczną mrzonką. W dodatku od końca 1922 r. Piłsudski miał mniejszy niż wcześniej wpływ na politykę zagraniczną Rzeczypospolitej. Jak wiadomo, po wyborze Gabriela Narutowicza na prezydenta Polski przestał bowiem pełnić funkcję Naczelnika Państwa. Należy zaznaczyć, że Rzeczpospolita bynajmniej nie zrezygnowała w późniejszych latach z dążenia do współpracy z państwami bałkańskimi i innymi mniejszymi krajami kontynentu, określanymi niekiedy mianem Trzeciej Europy³. Za cel swej polityki zagranicznej już nie przyjmowała jednak urzeczywistnienia planów federacyjnych, lecz przede wszystkim przyczynianie się do budowy pokojowych stosunków w Europie. Ostatecznie kres zainteresowań w Polsce problematyką *intermarum* położyło zawarcie w 1925 r. układów w Locarno.

W zakończeniu warto wskazać, że niepowodzeniem zakończyło się dążenie do realizacji jeszcze jednej wywodzącej się z kręgów piłsudczykowskich – mającej zwolenników w Sztabie Generalnym Wojska Polskiego - koncepcji polityki wschodniej. Była nią zbliżona nieco do pomysłów „Międzymorza”, lecz lansowana później od nich, bo dopiero od połowy lat dwudziestych idea prometeizmu. Zakładała ona – zresztą naiwnie - rozpad imperium sowieckiego na kilka państw: Ukrainę, Białoruś i kraje Kaukazu (Gruzja, Armenia, Azerbejdżan)⁴. Gdyby tak się stało, miały one zawiązać ze sobą konfederację, przeciwstawiając się w ten sposób potęgze ZSRR i zbliżając się politycznie do niekomunistycznych krajów Europy. Planowanemu związkowi kaukaskiemu pragnęła patronować właśnie Polska, która starała się uchodzić w Europie za rzecznika interesów nierosyjskich narodów znajdujących się pod rządami stalinowskimi. W 1932 r. doszło nawet w Warszawie do opracowania założeń takiej konfederacji, które precyzowały zasady jej funkcjonowania i zadania wspólnych organów. Należy zaznaczyć, że zaangażowanym w dzieło współpracy krajów kaukaskich władzom polskim zależało na nadaniu temu sojuszowi nie tyle charakteru luźnego związku państw, ile ścisłej federacji. Myśl o celowości urzeczywistnienia idei prometeizmu przewijała się w polskich kręgach politycznych – przede wszystkim sanacyjnych - niemal do końca istnienia Drugiej Rzeczypospolitej. Szczegółowe omówienie tej problematyki wykraczałoby jednak poza czasowe ramy mego artykułu.

¹ P. Jurkiewicz, Moskiewska konferencja rozbrojeniowa w grudniu 1922 r. Epizod z historii stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym, „Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, t. I, 1965, s. 47 i n.; W. Materski, Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939, Warszawa 1994, s. 118 i n.

² Udało się wtedy jedynie podpisać układ konceyliacyjno-arbitrażowy, choć prócz Polski także Estonia dążyła do poszerzenia formuły sojuszu bałtyckiego. Zdecydowanie była temu jednak przeciwna Finlandia. Por. J. Grzymała-Grabowiecki, Polityka zagraniczna Polski w roku 1925, Warszawa 1926, s. 91 i in.; P. Lossowski, Stosunki polsko-estońskie 1918-1939, Gdańsk 1992, s. 67 i n.

³ Szerzej o tym ostatnio pisał W. Paruch, op. cit., s. 689 i n.

⁴ Por. J. Lewandowski, „Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny, Warszawa 1958, passim; S. Mikulicz, Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej, Warszawa 1971, passim.; W. Bączkowski, Prometeizm na tle epoki: Wybrane fragmenty z historii ruchu, „Niepodległość”, t. 17, 1984, s. 28 i n.